

A badeni kultúráról – rendhagyó módon

Horváth Tünde

Az elmúlt években-évtizedekben erőteljesen megnőtt az olyan munkák száma és szakmai körökben szerzett jelentősége, amelyek az őskori kultúrák társadalmát nem kizárólag a régészeti jelenségeken és leleteken keresztül tárgyalták, hanem szigorúan szakmai keretek között maradva ugyan, legtöbbször azonban más társadalom- és természettudományi ágak bevonásával megpróbálták azok életmódját, kultúráját rekonstruálni (pl. EARLE 2000., PARKINSON 2002., HARDING 2004., CARMAN–HARDING 2004.). Ma már a nemzetközi szervezést igénylő, tematikájában nagy területeket vagy több őskori kultúrát átfogó kiállítások sem úgy készülnek, hogy tárgyakat raknak a tárlókba a látogatók elé (lásd ezek katalógusait, pl.: MENSCH 1998., VUČEDOLSKI 2000., GODS 2000., GOLD 2003., DER GESCHMIEDETE HIMMEL 2004., HÉTKÖZNAPOK 2004.).

Az alábbiakban – a régészeti jelenségeket, leleteket alapul véve – a történelem, szociológia, kulturális antropológia, közgazdaságtan és a néprajz-tudományok segítségét használom fel a badeni kultúra életmódjának lehetséges rekonstrukciójához.

Abból a kulturális antropológiában tényként kezelt megállapításból indultam ki, hogy minden emberi kultúra négy fő jellemvonással rendelkezik:

1. Egy adott csoporton belül megosztott.
2. Integrált, azaz összes eleme együtt, mint egy kölcsönösen összefüggő egész működik.
3. Szimbólumokon alapszik. Az egyik legfontosabb szimbolikus megnyilvánulása a nyelv: a tárgyak és fogalmak szavakkal való helyettesítése. A nyelv és a kommunikáció egyszerre önkényes és produktív, információt képes közvetíteni olyan dolgokról is, amelyek nincsenek a közvetlen környezetünkben. A nyelvek abban különböznek egymástól, ahogyan a saját kultúrájuk környezetét osztályozzák és leírják.
4. Generációról generációra adódik, azaz tanult. A nyelv segítségével az emberek kultúrájukat a következő nemzedékeknek át tudják adni. Szélesebb értelemben úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a kultúra tulajdonképpen az ember (illetve egy bizonyos embercsoport) életmódja (HOLLÓS 1993. IV. fejezet 65.).¹

Nyilvánvaló, hogy a fenti négy pontból nem mindet tanulmányozhatjuk őskori régészeti kultúrák esetében. Így le kell például mondanunk arról, hogy a badeni kultúra által beszélt nyelv (vagy nyelvek) szimbólumrendszerét, változásait felhasználhassuk, hiszen nincsenek írásos

¹ További, magyarul elérhető alapvető kulturális antropológiai művek: MORGAN 1961., SERVICE-SAHLINS–WOLF 1973., BOAS 1975., BOHANNAN–GLASER 1997., MAUS 2000. Többször visszatérő példa lesz saját feltárási és feldolgozási anyagom, Balatonörsöd–Temetői-dűlő badeni települése. Attól a nyilvánvaló előnytől eltekintve, hogy ezt a lelőhelyet ismerem a legjobban a badeni kultúrán belül, választásomat az is indokolta, hogy a legszélesebb körű régészeti anyagot szolgáltatja a kultúra egészét véve Magyarországon. A falu mint egység talán a legfontosabb az egész társadalomban, mert a falu tagjai közösen legeltetnek, művelik a földjeiket, közösen végzik a szertartásokat, viselnek háborút és indítanak kereskedelmi expedíciókat stb. Ezért a faluközösség akár egy egész társadalmat is reprezentálhat, ugyanakkor tökéletes modellje lehet a „közösségnek”.

adataink a korszakból.² Így is marad azonban a kultúrának elég aspektusa, amelyet vizsgálhatunk: az első alfejezet a politikai, a második a gazdasági rendszert, a harmadik a kereskedelmet, a negyedik a specializációt, az ötödik a társadalmat, a hatodik a demográfiát, a hetedik pedig a korszak társadalmának erőszakra való hajlamát mutatja be.

Politikai rendszer

Minden emberi társadalomban van valamiféle politikai rendszer, azaz olyan intézmények, amelyek szervezik és irányítják az emberek közös tevékenységeit. Kis létszámú társadalmakban a politikai vezetés és szervezés informális és *ad hoc* jellegű: csak akkor ragadja meg valaki a vezető szerepet, ha erre igény támad. Minél nagyobb létszámú azonban egy populáció, annál körvonalazottabb a vezetői szerep és bonyolultabb a politikai szervezet.

Az emberi társadalmak négy alapvető politikai rendszerbe szerveződhetnek (horda, törzs, főnökség, állam). A régészek és a kulturális antropológusok megegyeznek abban, hogy a paleolitikum vadászó-gyűjtögető emberi közösségei hordákban éltek. A három utóbbi modell olyan közösségekre jellemző, amelyek letelepedett életmódot, azaz földművelést, állattenyésztést folytatnak és közösségük állandó településekbe (falvakba, városokba) szerveződik.

A törzs olyan kulturálisan elkülönült közösség, amelynek tagjai úgy tekintik magukat, mint akik ugyanattól az őstől származnak vagy ugyanazon néphez tartoznak. Alapvetően egalitárius (egyenlőségi) társadalmak, főleg pásztorkodók vagy földművesek/ültetvényesek. Gazdasági rendszert reciprocitás (kölcsonosság) és redistribúció (újraelosztás) jellemzi. Általában rokonsági csoportok szerint szerveződnek. Vannak vezetőik, de ez nem jelent centralizált vezetést vagy formális hivatalokat. A törzsi társadalom olyan mechanizmusokat működtet, amelyek integrálják a társadalom helyi szegmenseit: ilyenek pl. a korcsoport-intézmények, a titkos társaságok, katonai csoportosulások.

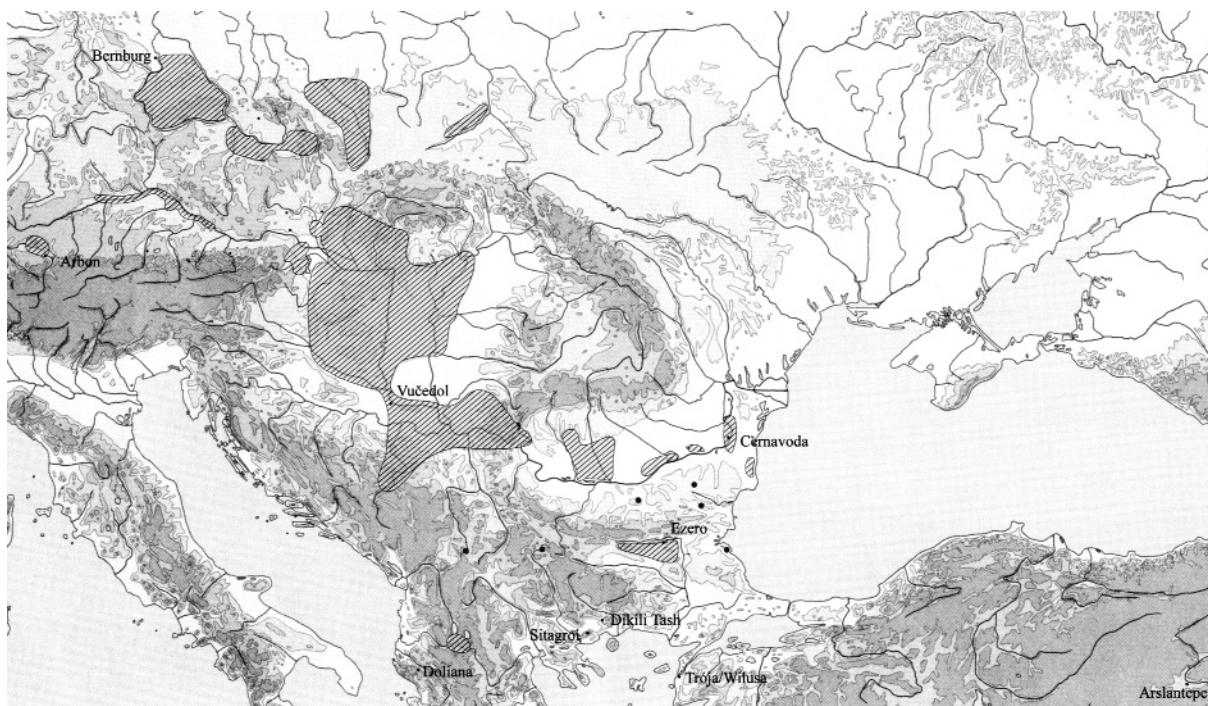
A főnökség szerkezetileg és funkcionálisan is megkülönböztethető részekből áll. Stabil környezeti feltételek mellett alakul ki. A kialakuló gazdasági felesleg specializáltabb és központosítottabb politikai hatalmat is képes fenntartani, valójában ez azonban csak a szocio-kulturális integráció szintjén jelentkezik. Rangsoroló rendszer, centralizáció jellemzi. Főleg pásztorkodó vagy intenzív mezőgazdaságot folytató társadalmak tartoznak ide. A rangsoroló társadalmakban vannak formális presztízs-különbségek, de az alapforráshoz való hozzájutás lehetősége nagyjából egyenlő mindenki számára. Létezik örökletes főnöki rang. A főnök tekintélyét az biztosítja, hogy ő osztja el a javakat versenyünnepeken és vallási szertartások alkalmával. A vagyonnak csak kis hányadát teszi ki a gazdasági források, inkább szimbolikus jellegű (pl. csak meghatározott emberek hordhatnak bizonyos ruhadarabokat, ékszereket, végezhetnek bizonyos szertartásokat, viselhetnek bizonyos neveket stb.). Bár a vezetőknek nagy a tekintélye és sok a privilégiuma, mégsem halmoznak fel saját részükre élelmet vagy javakat, életszínvonaluk nem igazán különbözik a társadalom többi tagjának életszínvonalától. A főnöki poszton kívül rokonsági csoportok és rangsorok is vannak (társadalmi státusz: születési alapon). Ezért a rokonság meghatározó és fontos eleme minden rangsoroló társadalomnak. Korlátozott erőszak jellemzi, amelyben a főnök joga a bíraskodás és a büntetés (HOLLÓS 1993. XI. fejezet, 124–130.).

A Kárpát-medencei neolitikus, rézkori, bronzkori és vaskori kultúrák a törzsi vagy a főnöki rendszerek kereteibe illeszthetők (államszervezet itt nem jött létre az őskor folyamán). A

² Pedig a nyelv (és a beszéd) fontosságát maguk a „*badeniek*” szinte elsőként hangsúlyozták őskori kultúránk közül azzal, hogy antropomorf urnáik egy részét nyelvvel együtt formázták meg (Včelince–Feketesár-dűlő 1. sír, 6., 7. edény – KOVÁCS 2002. 21–22. 19–20. ábra). Talán a nyelvi megértés fontosságát, nehézségét akarták ezzel szimbolizálni?

feltételezett társadalom-rekonstrukciós modellek szerint már a neolitikus közösségek törzsekbe szerveződhettek. A kérdés azonban az, hogy mikor lép egy őskori társadalom a törzsi szerveződéstől fejlettebb szintre? Talán épp a badeni kultúra idején?

A Kárpát-medencében élő őskori kultúrák ritkán terjeszkednek annyira, hogy a Kárpát-medence egészét vagy annak nagy részét elfoglalják (a badeni kultúra előtt ez csak a középső neolitikus vonaldiszes kultúrák idején valósult meg). A badeni kultúra nemcsak hogy kitölti, de túl is lépi a Kárpát-medence területét,³ itt tehát egy nagy létszámú, hosszú életű,⁴ egységes anyagi kultúrával rendelkező társadalmat vizsgálunk (1. kép).

1. kép

A badeni kultúra elterjedése (Heinz Fleischmann GmbH and Co. Geographischer Verlag Höhenschichtenkarte von Europa, M=1:5000000 alaptérképen készítette: Horváth Tünde – Schilling László)

Fig. 1

Spread of the Baden Culture (made by Tünde Horváth – László Schilling on the basis of the map by Heinz Fleischmann GmbH and Co. Geographischer Verlag Höhenschichtenkarte von Europa, M=1:5000000)

³ Az elterjedési terület vázlatosan: Románia: Bánát, Olténia, Munténia, Dobrudzsa, az ország nyugati részén a Maros, a Körösök és a Szamos vidéke; a Száva és a Duna mentén: Szlavónia, Szerémség, Bácska, Bánát, Bosznia, Koszovo, Szerbia; Görögország: Kelet-Macedónia (Dikili Tash IIIA, Sitagroi IV, Pentapolis I), Thrákia (Paradimi); Bulgária DNY-i része (Radomir–Vahovo IV); Dél-Albánia; Szlovákia: a Vág és a Garam között; Morvaország: Morva-medence; Csehország: Cseh-medence; Lengyelország: lengyel Alföld és az ország déli része; Svájc: Konstanz/Bodeni tó partvidéke; Dél-Németország: Elba-Saale völgye; Ausztria: Alsó-Ausztria és Burgenland és természetesen Magyarország területe (MARAN 1998., BONDÁR 2002. alapján).

⁴ A ¹⁴C-datálás a badeni kultúra időszakában még rendkívül problematikus: nagyon kevés az új, használható adat. Mindezek ellenére a kultúra életkora minimum 500, de akár 1000 év is lehet. Mindaddig, amíg a Balatonöszödről származó mérési adatok nincsenek készen, erre a kérdésre nem szeretnék bővebben kitérni. Mérvadó összefoglalásként ld. a korszakról WILD ET AL. 2001.!

Van-e bizonyíték a régészeti leletanyagban arra, hogy bizonyos emberek vagyont és pozíciót nyertek társaik felett, és ez rangot, hatalmat biztosított számukra? Kutatásaink számára a legkézenfekvőbb adatokat a temetkezések szolgáltatják.

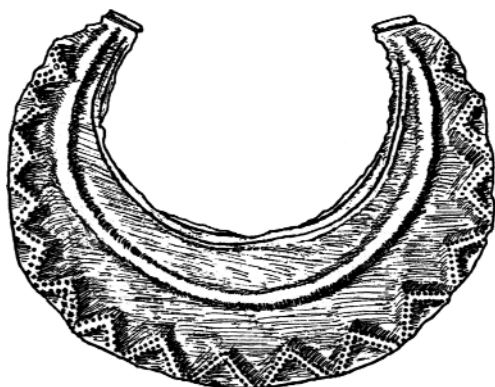

2. kép

Vörs–Majorsági épületek: badeni női temetkezés koponyája rézdiadémával (MRE 2003. 123. oldal képe alapján)

Fig. 2

Vörs–Majorsági épületek: skull of a Baden female grave with a copper diadem (after MRE 2003. fig. on page 123)

3. kép

Velvary: köhladás, hamvasztásos badeni sírmelléklet, egy réz melldísz (MOUCHA 1960. Obr. 171. alapján)

Fig. 3

Velvary: copper grave-good of a Baden cremation, stone-case grave (after MOUCHA 1960. Obr. 171.)

Ha találunk olyan temetkezéseket, amelyek mellékleteik számát, jellegét tekintve kirívóan gazdagabbak vagy egyszerűen csak eltérnek valamilyen szempontból az átlagtól, már is megtaláltuk az általunk keresett személyeket. Olyan lelettípusokra érdemes fókuszálnunk, amelyeket a kultúra értékelése során presztízs-tárgyakként tárgyalunk. Mindazokat tehát, akik jelentősebb rézből készült ékszert viseltek (diadém, nyakperec, tör/kés, melldísz), ide sorolhatjuk. Közösségi vezetőként tartathatjuk számon a Vörs–majorsági nőt, aki diadémost viselt a fején (BANNER 1956. 111. 87. T. 4., 8.) (2. kép); a kultúra területén nem temetkezések mellett talált diadémák (Vel'ká Lomnica – KUNA 1981. 56.), illetve nem rézből készített diadém-ábrázolások egykori tulajdonosait;⁵ a torquesszel a nyakán eltemetett lichtenwörthi és leobersdorfi halottakat (WILLVONSEDER 1937. 15–28.);⁶ azt a személyt, aki a Velvary-ban előkerült melldísz birtokolta (KUNA 1981. T. 21: 1.) (3. kép), valamint mindazokat, akik réztör vagy -kés tulajdonosának vallhatták magukat (jelenleg három településről került elő rézkés vagy -tör: Csongrád–Bokros, Sármellék–Égenföld, Balatonlelle–Országúti-dűlő – HORVÁTH 2002.: protobolerázi fázis, VIRÁG 1999., SÓFALVI 2004. 20.).⁷ Ugyancsak a társadalom vezető rétegéhez tartozhattak azok, akiket vagyonuk nagyságát és színvonalát képviselő értékes szarvasmarhával temettek el (Budakalász–Luppacsárda 3. sír – BANNER 1956. 113., Alsónémedi 3. és 28. sír – KOREK ET AL. 1951.). Nem is kevés vezető, pedig itt csak a legnyilvánvalóbb példákat ragadtam ki!⁸

⁵ Az Ózd–pilinyi csoport hamvasztásos-urnás temetkezéseinek egy részében az antropomorf edények és egy idol is diadémt vagy fejdísz visel, vélhetően az elhunytat szimbolizálják – például KOVÁCS 2002. 14., 15., 16. ábra.

⁶ A nyakperec viselete a társadalom vezető rétegének tagjaira utalhat: a germánoknál pl. rangsorbeli különbség volt arany, elektron, ezüst, bronz és vas kivitel között. A badeni kultúra leletei a legkorábbi ismert, viseleti összefüggésben (nem pedig érc-forrásként) előkerült torques-darabok Európa területén.

⁷ Ne tévesszen meg senkit ezen kések vagy török kicsiny mérete, egészen biztosan presztízs-tárgyakról van szó, mert idoloikon is ábrázolták. A kanonizált ábrázolásokon férfiak viselték a mell alatt, vállon átvett keresztszalagra függesztve (a hatalom ikonográfiai megjelenéseként is értelmezhető): Satu Nou, Cernavodă–Dealul Sofia (Ro, Cernavodă III. kultúra) – ENĂCHESCU 2004. Fig. 5:2., 4. (13. kép).

⁸ Sok archaikus társadalomban nem csak a javak, hanem szolgáltatások alkották a vagyont, és a társadalom erkölcsi ideálja nem csak a gazdagság, hanem Arisztotelész *agatha*-je volt: a legfőbb szerencse, amivel ember rendelkezhetett, tisztességet, presztízs, az élet biztonságát és vagyont jelentett (SÁRKÁNY 1998. 16.).

A fenti – meggyőzőnek tűnő – kép ellenére nehéz elhinni, hogy a badeni kultúra főnökségi társadalomban élt volna. Túlságosan korai ez az időszak (Kr.e. 3800–2800) egy ilyen fejlettségű társadalom létrejöttéhez, és a régészeti anyagnak is reprezentatívabbnak kellene mutatkoznia.⁹

Ezért ne zárjuk még le a keresést a temetkezésekkel! A társadalmi változás a régészeti kultúrák esetében a hagyományos régészeti módszerekkel mindig nagyon nehezen tanulmányozható. Ha egyáltalán van erre lehetőség, akkor az a törzsek és főnökségek építőelemeinek, a falvaknak (településeknek) a vizsgálata lehet.¹⁰ Ugyanis a törzsektől a főnökségekhez vezető út abban mérhető le leginkább, ahogyan a korábban önálló falvak saját szuverenitásukat elveszítve egyetlen nagyobb, sok-falvú főnökség testének részévé válnak. A főnökség alacsonyabb szerveződési szinten törzsek fölötti együttműködésként (*pan-tribal sodalities*) jelentkezik. Vegyünk például szomszédos, de különböző törzsekbe/nyelvcsaládokba tartozó falvakat, amelyek elsőként egymás között kereskednek, majd házasodnak, rendeznek közös ceremóniákat stb. Egyre szorosabbá és szélesebbé válik a közöttük levő kapcsolatrendszer: ez egy törzsek fölötti együttműködéshez vezet.¹¹

Találunk-e erre bizonyítékot a badeni kultúrában? Be kell látnunk, hogy feladatunk nagyon nehéz, mert a badeni kultúra

4. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő
lelőhely és környezete
(készítette Viemann Zsolt,
(www.szekely-kiado.hu
orto háttérkép alapján)

Fig. 4

Balatonőszöd–Temetői-dűlő: site
and its surroundings (made by
Zsolt Viemann, after orto map
www.szekely-kiado.hu)

⁹ A régészeti hagyaték és az egykori valóság viszonyának megítélése mindig is erős rizikófaktor volt: vélemények szerint az egykori anyagi műveltség 1%-ánál is kevesebbet tárunk fel és elemzünk régészeti módszerekkel. Így példának okáért a rangos temetkezések kérdéséhez nem árt, ha megjegyezzük: Balatonlelle–Felső Gamász lelőhelyen kimutatható volt az egykori sírablás, általában réztárgyakat tartalmazó sírok esetében (a patina vagy a lenyomat zöldes elszíneződése még meglátszott) – SÓFALVI 2004. 20.

¹⁰ A magyar ősrégészet-kutatás jellemzője az elmúlt közel 60 év során az volt, hogy mind a társadalmi változásokat, mind pedig a vallás elemeit leginkább a temetkezésekben keresték. Ennek köszönhetően a telepkutatás több évtizedes lemaradást mutat, amely egyre nagyobb szakadékot jelent, tekintve, hogy annak módszerei külföldön egyre kifinomultabbá válnak. Magyarországon jelenleg nem ismerünk olyan badeni települést – egyet sem! –, amelyet teljes terjedelmében feltártak és közöltek volna, vagy legalább eredeti kiterjedésére vonatkozólag mérvadó terepbejárási adatok állnának rendelkezésünkre.

¹¹ Kulturális antropológiai példáját leírták például Brazíliában: Felső-Xingu régió (CARNEIRO 2002.).

5. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő, a lelőhely feltérési rajza (készítette Viemann Zsolt)

Fig. 5

Balatonőszöd–Temetői-dűlő, ground plan of the excavation (by Zsolt Viemann)

településeiről csak annyit tudunk, hogy számuk igen nagy, de sem méretükre, sem leletanyagukra, korszakolásukra, jellegükre vonatkozóan nem tudunk túl sok adatot felsorakoztatni.¹² Jelenleg két, viszonylag jobban kutatott régióra szorítkozunk a badeni kultúra hazai elterjedésén belül: 1. a Balaton déli partja, 2. ÉK-Magyarország és DK-Szlovákia (az ún. Ózd–pilinyi csoport területe). Megpróbálunk olyan jellegzetességeket találni az érintett területeken, amelyek ismétlődnek, és ezáltal modellezhetők.

¹² „... a publikálás, mint láttuk, nem tart lépést a lelőhelyek felfedezésének gyorsaságával.” – BONDÁR 2002. 11.

A falvak egy időben átlagosan 80–100 főből álltak, méretüket belső nyomás (népességnövekedés/kihalás) és külső kényszer (háború/járvány/népességvándorlás/természeti csapások) hatására változtathatják. Amikor az őskorban valahol települést létesítettek, annak az akkori kor viszonyaihoz mérten az életben maradás feltételeinek meg kellett felelnie. Melyek voltak az életben maradás elengedhetetlen feltételei? Az ivóvíz-elérhetőség, a kerámiakészítéshez alkalmas agyag közelsége, más nyersanyagok – pl. termékeny föld, megfelelő mennyiségű tüzelő – elérhetősége, továbbá a település védhetőségének, ám egyúttal megközelíthetőségének megszervezése. E faktorok figyelembevételével különböző falutípusok alakultak ki (CARNEIRO 2002.).

Nézzük meg, mennyiben felel meg a kritériumoknak egy régészetileg jól dokumentált, példának választott település a Balaton déli partján: Balatonöszöd–Temetői-dűlő¹³ Lelőhelyünk a Balaton mai déli medervonalától 2–2,5 km-re fekszik, egy a tóba merőlegesen torkolló vízfolyás mindkét partján hosszan elnyúlva (4–5. kép). A késő rézkor időszakában a tó medervonala jóval közelebb húzódott a mostaninál, nem lehetett túl messze magától a településtől (vö. SÜMEGI ET AL. 2004.). A táj hosszan elnyúló, szelíd lejtésű, észak–déli irányú dombhátakból áll, ezeken a hátakon és lejtőin húzódott a település. Az ivóvíz tehát karnyújtásnyira volt, a parton agyagot lehetett bányászni, a partvonalat galériaerdők szegélyezték, távolabb a Somogyi dombságra jellemző zárt ligeterdők, amelyekben elegendő tüzelőt, állattartásra alkalmas területet találtak, az erdők irtásával pedig jó minőségű szántókat is feltörhettek.

Konkrét példánk esetében egy tóparton és egyben folyóparton álló, folyó mentén terjeszkedő, ún. lineáris típusú falvat látunk, amely rendelkezik az életben maradásnak a kor viszonyai között diktált feltételeivel. Vizsgáljuk meg a környéket, hogy megismerhessük egykori szomszédjait!

Korábbi topográfiai és leletmentő munkálatok közben, valamint az M7 autópálya új nyomvonalának építése során alkalmunk nyílt végigvizsgálni a Balaton déli partját Zamárditól Ordacsehiig, Keszthelyig, Nagykanizsáig,¹⁴ és az alábbi hasonlóságokra, ismétlődésekre figyelhettünk fel.

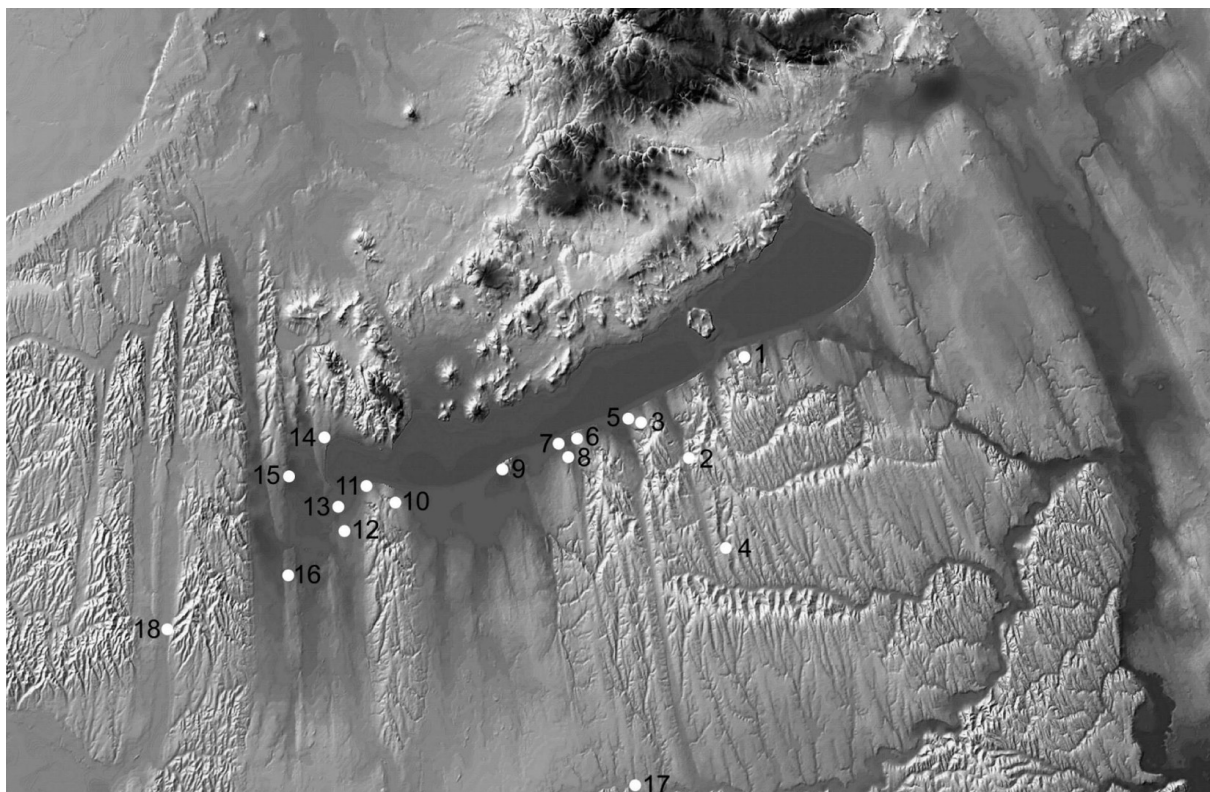
A késő rézkori badeni kultúra lelőhelyei gyakoriak, csaknem minden kijelölt feltárási helyen megtalálhatók. A lelőhelyek szinte kivétel nélkül észak–déli irányú magas hátakon hosszan elnyúló települések, amelyek a Balatonba torkolló vízfolyások partján létesültek. Nagy kiterjedésük mellett további jellegzetességük hosszú élettartamuk. Nemcsak a fonyódi csoportnak nevezett (Némejcová–Pavuková rendszerében IIA-nak megfelelő) fázist képviselik, mint ahogy azt korábban gondolták (innen a névadás: fonyódi csoport), hanem a kultúra szinte teljes régészeti spektrumát: gyakran már az IA-nak nevezett protobolerázi fázist (vagy a még korábbi Balaton–Lásinja és tűzdelt barázdás kerámia kultúráját), valamint a badeni kultúra végén (Balatonöszödnön már a III. fázisban kimutatható) azzal együtt élő, és a badeni kultúrát túlélő kostolaci kultúrát is (1. táblázat – 6. kép).¹⁵

Mit jelent ez? Azt, hogy a Balaton déli partjának hasonló adottságú térségében a földrajzi feltételek letelepedésre különösen kedvezőek voltak, így hasonló környezeti és földrajzi feltételek között hasonló típusú települések keletkeztek. A legcsábítóbb lehetőség maga a Balaton lehetett: halban, ehető kagylóban való gazdagsága, a hínár és a tőzeg tüzelőként való felhasználhatósága, a

¹³ A lelőhely feldolgozása folyamatban van, közlése monográfia formájában várható. Résztanulmányok jelentek meg eddig: HORVÁTH 2002A., HORVÁTH 2002B., HORVÁTH 2002C., HORVÁTH 2004A., HORVÁTH 2004B., HORVÁTH 2004., ZOFFMANN 2004., HORVÁTH 2006A., HORVÁTH ET AL. 2006A., HORVÁTH ET AL. 2006B.

¹⁴ Az erre vonatkozó alapközlések az MRT 1., BONDÁR–HONTI–KISS 2000., HONTI ET AL. 2002., HONTI ET AL. 2004., valamint ÉVEZREDEK 1996. kötetiben találhatók.

¹⁵ A fonyódi csoport létezése tehát – amennyiben korábban egy kronológiai horizontot értettek alatta – nem indokolt. Az edénytípológia alapján területi elkülönülése – véleményem szerint – szintén nem körvonalazható, használatát a szakirodalomban megszüntetném.

6. kép

A Balaton déli partja és a badeni kultúra lelőhelyeinek elterjedési térképe (Horváth Tünde – Schilling László)

Fig. 6

The southern side of lake Balaton and map of Baden sites (by Tünde Horváth – László Schilling)

7. kép

Antropomorf urnák:
Ózd–Center,
Kőfej-alja (MRE 2003.
136. 28. kép alapján)

Fig. 7

Anthropomorphic urns:
Ózd–Center, Kőfej-alja
(after MRE 2003. 136.
28. kép)

kiterjedt nádasok vízi-világa, a tó és a belé folyó vizek hajózhatósága a környék frekventált élőhelyévé tették. Mindezek miatt a településhálózat igen sűrű volt.

A balatonöszödi anyagon végzett vizsgálatok alapján azonban úgy gondolom, hogy ezek a falvak időbeni és térbeli nagy kiterjedésük ellenére sem voltak igazán jelentősek. A leletanyag és a településszerkezet elárulja, hogy ún. szezonális települések lehettek, amelyek helyét ismerték, és vissza-visszatértek oda, de nem laktak ott állandóan. Így jöhetett létre ez a viszonylag magas település-szám, valamint a települések nagyságára, leletanyag-gazdagságára valló ásatási adatok. Feltételezésünk szerint minden, a Balatonba merőlegesen folyó vízfolyást egy-egy közösség (kiscsaládok laza halmaza / nagycsalád / nemzetség / leszármazási vonal) birtokolhatott, és annak vonalán mozgott, mindkét parton. A lelőhelyek többsége típusában nem tekinthető tehát zárt falunak, csak szóróvízfalvakként vagy szerekként gondolhatunk rájuk. A telepek folyamatos láncában lehettek viszont frekventált, a közösség számára egyfajta központot képviselő telepek: erre utal a környék néhány magaslati, várjellegű települése (Keszthely–Apátdomb, Fonyód–Bézsénypuszta, Balatonmagyaród–Kiskányavár).

Hasonló jelenséget (szezonálisitást) figyeltek meg a badeni kultúra elterjedési területének más részein is, például a Rába partján elhúzódnó bolerázi településen, Győr–Szabadrét-dombon (FIGLER ET AL. 1997.), a szlovéniai ljubjanai mocsarak területén szintén a bolerázi fázisban (több lelőhelyen is, a legkiemelkedőbb Maharski Prekop – PETROU–BUDJA 2003. 177–193.).

A badeni kultúra késői-klasszikus IV. fázisában az ún. Ózd–Piliny csoportban a Sajó és mellékfolyói mentén, a hegyek között magaslati, többretegű, központi, magszerű települések alakultak ki, körülöttük egyrétegű, falu- vagy tanyaszerű település-agglomerációval.¹⁶ E terület legjellemzőbb csoportvonása a temetkezési szokásában jelentkezik: ez az a csoport, amely halomsír alá temetkezik, az emberi maradványokat elhamvasztja, és emberi alakokat formázó ún. antropomorf urnákba helyezve temeti el (7. kép). A sírokat „kő-jelenségek” (kőpakolás, láda, sztélé) jelölik. Jelenleg négy temetője ismert: Ózd–Center, Köfej-alja, Včelince–Feketesár-dűlő, Sajógörmör–Alsótábla és Szentsimon–Kenderföldek. A térségből (Patay Pál szerint a Szepesség is hozzátartozna a csoport területéhez) jelenleg több mint 13 magaslati – Stránska-Mogyorós esetében magaslati-erődített – települést ismerünk terepbejárási és feltárási adatokból (PATAY 1999.).

Feltűnő jelenség, hogy – bár a telepek élete csak a badeni kultúra legkésőbbi, IV. fázisában kezdődik – töretlenül továbbfejlődik a kostolaci (vö. BONDÁR 1984.), majd a makói kultúrán keresztül a kora bronzkorba (ld. Salgótarján–Pécskő: nem figyeltek meg steril elválasztó réteget a kultúrák közt – KOREK 1968. 42.).

A fentiek alapján nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy a badeni kultúra időszakában megindult a korábban szigorúan rokonsági, vérségi alapon szerveződött törzsi szállásterület és társadalom felbomlása, keveredett más területi és politikai elvvel, és ez kisebb régiókban törzsek fölötti együttműködéssé alakulhatott. Ennek bizonyítékait látjuk abban, hogy:

a) A Kárpát-medencénél nagyobb területet elfoglaló egységes anyagi művelődésről beszélhetünk, amelynek élettartama is hosszú. Ezt a területi és anyagi egységesülést és gazdagságot a korszak valószínűleg a középső rézkor időszakánál intenzívebb, nagy területeket behálózó kereskedelmének köszönhette, amelynek minden addiginál nagyobb fellendülését a kerék és a kocsis elterjedése okozta.

b) Megjelentek a rangsoroló társadalmakra jellemző presztízs-tárgyak, amelyek elsősorban agresszivitást, erőt, hatalmat fejeztek ki, nem csak világi, hanem kultikus vonatkozásban is.

¹⁶ Hasonló a helyzet a kultúra más, jobban kutatott területein, ld. például Csehországban Cimburk stb. a bolerázi fázisban (ZÁPOTOCKY 2000.).

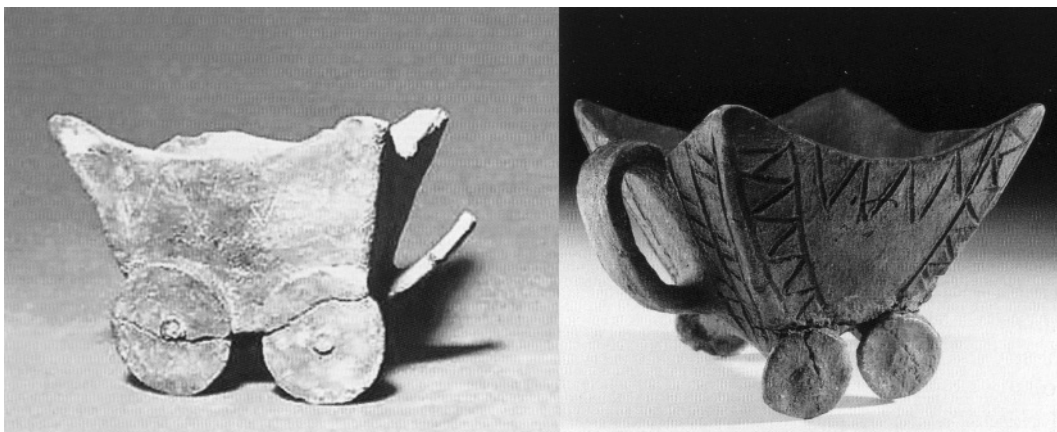
c) Ismét megjelentek (a késő neolitikum után újra) a központosításra jellemző magaslati, várjellegű, erődített vagy erődítés nélküli települések (nem csak az Ózd–pilinyi csoport területén, és nem csak a kultúra IV. fázisában! (vö. Mödling–Jennyberg, Wien–Gemeindeberg, bolerázi fázis – LENNEIS ET AL. 1999. 146.).

d) Kisebb földrajzi régiókban a település-hálózatot olyan egységes vonások jellemzik (csoportazonosság), amelyek arra utalnak, hogy ezek szorosabb kapcsolatot fejlesztettek ki egymás között, mint a kultúra egész elterjedési területén lévőekkel (ezt persze minden korszakban logikus feltételezni, mégsem minden kultúrában mutatható ki).

Gazdasági rendszer

Mint említettem, hogy a badeni kultúra időszaka az anyagi és kulturális egységesülés jeleit mutatja a közép-európai régióban. Az ilyesfajta integrálódási folyamatok nem a véletlennek köszönhetőek. Legtöbbször nagyon fontos technikai vívmányok, felfedezések váltják ki azokat a változásokat, amelyeknek köszönhetően nagy, egymással nem összefüggő földrajzi területeken azonos vagy közel hasonló anyagi kultúra terjedhet el. Ezek sem terjednek maguktól, kell hozzá egy emberi hordozó (kereskedelem: mint a kulturális változás oka vagy okozója).¹⁷

A rendre és a rendszerességre való igény a fejlődés legfontosabb előfeltétele. A fejlődés kézzelfogható jele az élettartam meghosszabbodása, a népesség növekedése (Boserup-féle társadalmi modell). Nagy valószínűséggel csak egy olyan társadalom képes a növekedéshez nélkülözhetetlen intellektuális és technikai fejlődést elérni, amelynek tagjai nem félnek a váratlan haláltól és annak anyagi és spirituális következményeitől (vö. a korábbi vallásrendszer megváltozásával)

8. kép

1: A budakalászi 177. sír kocsimodellje; 2: a szigetszentmártoni sírból származó kocsi-edény-mo-dell (MRE 2003. 126. 4. kép alapján)

Fig. 8

1: Wagon model from Budakalász, grave 177; 2: Wagon-vessel-model from a grave in Szigetszentmárton (after MRE 2003. 126. 4. kép)

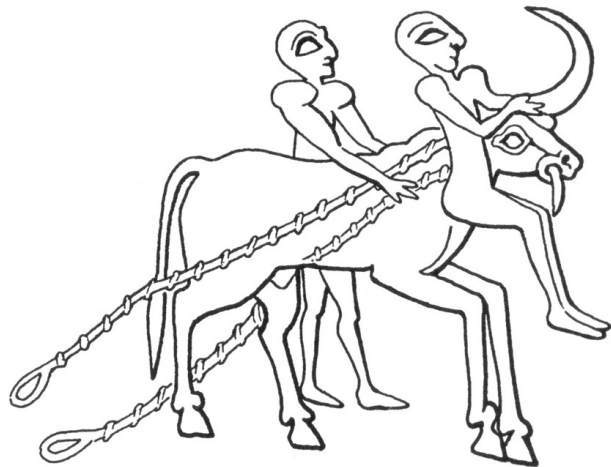
¹⁷ A már említett vonaldíszes kultúrák esetében az irtásos-égetéssel földművelés elterjedése lehetett ez a tényező. A badeni kultúrában az expanzió mértékéről fogalmunk sincs. A háziassítási hullám expanziójának mértéke az első neolit forradalom időszakában Cavalli Sforza – Ammerman szerint évente átlagosan 1 km lehetett (LIVI-BACCI 1999. 56.). Talán ehhez mérhető volt a másodlagos termékek forradalmának hulláma is.

9. kép

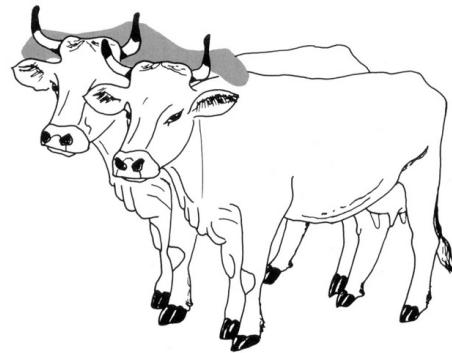
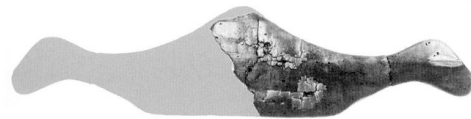
1: Ökör fogatolása: Uruk periódus, Kr.e. 3500, British Museum (Ann Searight rajza) (SHERRATT 2004. 155. alapján), 2: Arbon–Beliche III. fából készített járom töredéke és rekonstrukciója (CAPITANI ET AL. 2002. Abb.134. alapján)

Fig. 9

1: Ox draw: Uruk Period, 3500 B.C., British Museum (drawing by Ann Searight) (after SHERRATT 2004. 155),
2: Arbon–Beliche III: fragment of a wooden yoke and its reconstruction (after CAPITANI ET AL. 2002. Abb,134)

1

2

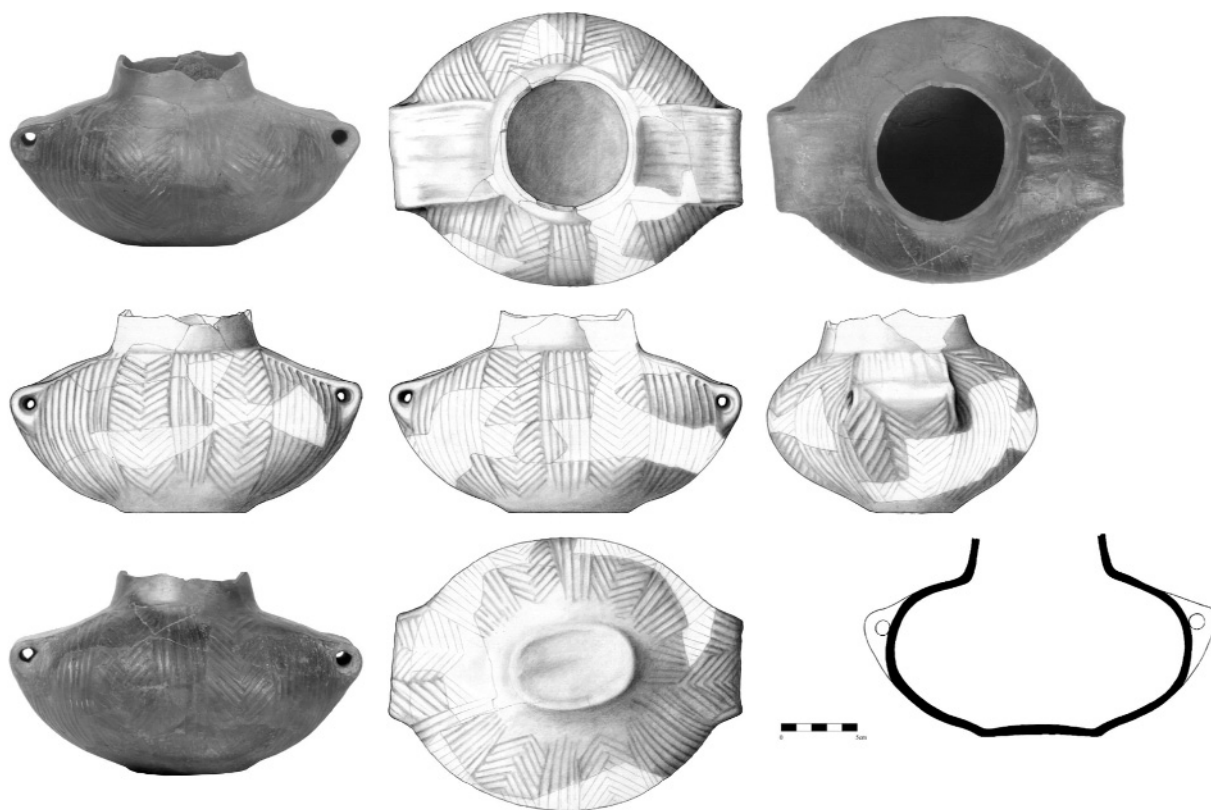
(LIVI-BACCI 1999. 135.). Mint azt majd később, a Demográfia fejezetben bemutatom, a népesség és a gazdaság egyszerre függő és független változók, különösen egy ilyen nyílt és integrált rendszerben, amelyre erőteljes vándorlási hullámok jellemzőek.

A „badenizálódási folyamat” hátterében a kerék feltalálása, a kocsi kifejlesztése, tökéletesítése és gyors elterjedése, az eke feltalálása vagy elterjedése, valamint az állattenyésztés fellendülése húzódik (ld. pl. KÖNINGER ET AL. 2001.). A kerék és a kocsi feltalálása új távlatokat nyitott az emberiség életében.¹⁸ Nagy távolságokat megtenni és nehéz terheket megmozgatni korábban csak emberi erővel vagy vízi úton (csiszolt balták: csónakok/kenuk készítése) tudtak. A kocsival való szállítás a szárazföldi utak újfajta igénybevételét jelentették (8. kép).¹⁹ Ehhez járult az állati erő igavonásra, teherhordásra való kihasználása, a fogatolás (járom) feltalálása, amely nem csak a szállításban, hanem a hétköznapi más területein (például a földművelésben: szántás, vetés, boronálás során) is éreztette hatását (9. kép).²⁰

¹⁸ A kocsi feltalálására és használatára utaló leletek már a középső rézkorban kimutathatóak Európa területén, ám csak a késő rézkor időszakában terjedt el széles körben (BONDÁR 2004.).

¹⁹ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a korábban feltérképezett és bejáratott vízi kereskedelmi utakat és szállítását feladták volna. Véleményem szerint a vízfolyások mentén vagy akár a szárazföldek belsejében is egyszerű raktár-lerakatokat, ún. „kereskedelmi kikötőket” létesítettek, és ezekből a csomópontokból szállították tovább az árut kocsi segítségével a szárazföld azon részei felé, amely vízi úton már nem volt elérhető. Korábban ezeket a területeket csak emberi erővel végzett szállítás során érhették el. A vízi utak nagyszerűségét azonban továbbra is megbecsülték: a szállítmány vízre rakásával kímélni lehetett az igasállatokat, és a vízfolyás mindig a legjobb tájékozódási pontnak számított e térkép nélküli világban. A vízi szállítás további, megmaradt jelentőségét látjuk a bronzkor folyamán: ld. a település-hálózatot a vízfolyások mentén, a csónakmodelleket, a kardpengén látható hajó-ábrázolásokat (zajtai kard) – HORVÁTH 2006B.

²⁰ Balatonöszöd–Temetői-dűlőben az 1612. áldozati gödörben az egyik szarvasmarha tarkóján járom okozta kikopást figyeltünk meg. Hasonló leletet találtak Bronocicén (Pl), a tölséres edények népének badeni kultúrával „átszínezett” településén (KRUK–MILISAUSKAS 1991.). A svájci Arbon–Bleiche III. bolerázi településén pedig fából készült járomtöredéket hoztak napvilágra – CAPITANI ET AL. 2002. 106–107. Abb. 132–134., HORVÁTH 2006A. Ha nem új földek művelés alá fogásával, hanem a terméshozammal növeljük a mezőgazdasági termelést úgy, hogy technológiai újításokat alkalmazunk, azt „zöld forradalom”-ként emlegetik (LIVI-BACCI 1999. 238.).

10. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő 1124. gödör: halbárka alakú edény (rajz: Füredi Magda)

Fig. 10

Balatonőszöd–Temetői-dűlő, pit 1124: boat shaped vessel (drawing by Magda Füredi)

Az állattenyésztés felvirágzása további vívmányokat eredményezett: az igavonásra használt szarvasmarha trágyáját a földek megművelésére lehetett fordítani, javítva és meghosszabbítva annak termőképességét (intenzív mezőgazdaság), tejéből pedig erjesztéssel különböző fogyasztásra alkalmas,²¹ hosszabb ideig eltartható terméket (sajt, túró, tej-élesztős kenyér stb.) lehetett készíteni.²² Utóbbi az étkezési szokások teljes körű megváltozását jelentette.²³ A juhok különböző

²¹ A vajkészítésre szolgáló köpülő vagy pontosabban „rázó-edény”, az ún. halbárka alakú edény a badeni kultúrától a palesztin Ghassulien kultúráig elterjedt, alig eltérő formában (10. kép).

²² Megjelentek az első igazi folyadékátrolásra szolgáló edény-kollekciók: korsók, kancsók, merítőedények stb. A Közel-Keleten és a Balkánon a badeni kultúrával egy időben hasonló folyamat zajlott. A Ghassulien kultúra területén előkerült Nahal Mishmar-i barlangban elrejtett kincsben az edényekben olíva, datolya és gránátalma maradványokat találtak (BAR ADON 1980.). Az Égeikum területén ugyanez a jelenség a badeni kultúra életének végével párhuzamos és annál fiatalabb, az FH, FTh és FB 1-től az olívaolaj és a szőlőtermesztés-borkészítés megjelenésével veszi kezdetét (RENFREW 1972.). Ehhez a symposiák (közös alkoholfogyasztás rituális céllal, ünnepélyes keretek közt) első maradványainak jeleit is csatolhatjuk: a badeni kultúrából edénydepókat ismerünk Donnerskirchen–Kreutberg (Au) és Dřetovice (Csehország) lelőhelyekről (LENNEIS ET AL. 1999. 154., SHERRATT 2004. 381. fig. 15: 5a.).

²³ Jelenleg hazánk területén badeni leletanyagon szerves anyag vizsgálatot egyedül Győr–Szabadrét-domb bolerázi kerámiáin végeztek (CRAIG ET AL. 2003.). Az edények belsejében szarvasmarha-tej és állati – valószínűleg kérődzőkből nyert – zsír maradványait mutatták ki. Balatonőszöd–Temetői-dűlőben az edények szerves anyag vizsgálata még folyamatban van (HORVÁTH ET AL. 2006B.). Eddig nyírfakéreg-kátrányt és állati zsíradékot, valamint szenült (kenyérjellegű tészta-maradvány?) szerves anyagot mutattak ki.

fajtáiból ekkortájt tenyésztették ki mutációval a szövés-fonásra alkalmas gyapjat adó fajtát.²⁴ Mind-ezek a jelenségek teljes mértékben átalakíthattak egy-egy közösséget.²⁵ Ezt a rendkívül nagy hatású és összetett folyamatot nevezzük a másodlagos termékek forradalmának, illetve a közép-európai térségben „badenizálódási folyamatnak” (SHERRATT 1981., SHERRATT 1983., SHERRATT 2004. 155–242.).²⁶

De itt még nem állhatunk meg! Ugyanis a korszak sajátosságát, amelyet az új vívmányoknak köszönhetett, A. Sherratt rendkívül találóan így foglalta össze: „*alcohol and animal traction - drinking and driving*” (SHERRATT 2004. 30.). Sherratt szerint ugyanis a fenti újításoknak köszönhetően ebben a korszakban találták fel az erjesztéssel készült étel- és ital-származékok előállításának módját is. (Európa ezen részén elsősorban különféle alapanyagból, a gabonafélékből vagy mézből készült sörrel és a kumisszal számolhatunk). Ennek hatása a privát szférában és a társadalmi, kollektív események szintjén,²⁷ valamint kereskedelmi értékmérőként hihetetlen volt. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy a kocsiszás („szállítás”) általában, és az ital (mint élelem-forrás és mint a privát, személyes transzhoz használt drog is: „a szállítmány”) összefonódott, és rendkívül mély vallási tartalmat nyert a badeni társadalomban.²⁸

Milyen gazdálkodást folytattak a badeni kultúra településein élők? A leletek tanúsága szerint a badeni kultúra nagyállattartó jellegű társadalom volt, amelyet változó mértékben egészített ki a földművelés. Ez a következtetés a badeni kultúra kevés közölt településanyaga (annak még kisebb részét képező) állatsont-leleteinek feldolgozásából, a széles körben elterjedt, a badeni kultúra szinte minden településén megtalálható változatos és nagy számú állatáldozatból, és az önálló állatplasztikák (halottkultuszban is szerepet játszó), valamint állatalakos edények formájában szintén elterjedt állat-ábrázolások számából vonható le (HORVÁTH 2006A.).

Ezt látjuk Balatonörsöd–Temetői-dűlőben is, ahol a szemetesgödrök nagy mennyiségű állatsont-anyaga mellett több mint ötven esetben olyan gödröket tártunk fel (áldozati gödrök), amelyekben egész állati csontvázak feküdtek. Az állatáldozatok között legtöbbször a szarvasmarha fordult elő, különösen kedvelt volt köztük a borjú és a tehén.²⁹ A feláldozott állatok között a szarvasmarhát a kiskérődzök (juh/kecske), majd a sertés és a kutya követi. Az állatokkal nagyon hasonló

²⁴ Ld. pl. BÖKÖNYI 1974, 166. Valószínűleg a gyapjas juh megjelenésének következménye a leletanyagban feltűnő, a badeni kultúra jellegzetes leletét képviselő új típusú orsógomb megjelenése. Ez természetesen a ruházkodás, textilművesség totális változását is maga után vonta.

²⁵ A lovedu-k életében például az eke bevezetése a munkatársulás újabb formáját hozta létre, amelyben az eketulajdonos, marhatulajdonos és igaerővel nem rendelkezők álltak össze (SÁRKÁNY 1998. 80.).

²⁶ Tulajdonképpen mindazok a jellegzetességek és vívmányok, amelyeket annak idején Makkay János az Uruk-expanzióval kapcsolatba került késő neolitikus tiszai kultúrájának tulajdonított (eke, sarló, központosítás, férfi-istenek stb.) a C¹⁴-eredmények kalibrálása folytán támadt idő-visszacúszás következtében mára automatikusan a badeni kultúra időszakára datálódnak és értendők. Makkay János ezt az álláspontot az 1970-es évek végétől (elsősorban a nagydoktori disszertációjában – megjelent MAKKAY 1982.) változatlan formában máig képviseli (ld. utoljára például MAKKAY 2003.).

²⁷ A. Sherratt szerint a Nitriánsky Hrádok–Zámeček-i rituális gödör egy ilyen esemény tanúja: a harang alakú, 4 m mélységű, 2,75 m legnagyobb átmérőjű gödörben legalul egy kétfülű amforát és egy egyfülű ivócsészét, fölötté égett réteget, a fölött 10 térdelő helyzetű, kezüket az arcukhoz emelő emberi csontvázat találtak. Ez vagy egy, a helyzethez illő rituális testhelyzet, vagy pedig a megfulladás pozíciója, amennyiben az embereket elkábították, megmérgezték. Nyoma sincs zűrzavarnak vagy küzdelemnek. Fölöttük még ugyanebben a rétegben egy kutya csontváza, egy kőbalta és még egy amfora volt. A „kábitószert” valószínűleg az amfora tartalmazta (SHERRATT 2004. 418–419.).

²⁸ Kocsi-modell és egyben ivócsésze: Budakalász–Luppa csárda 177. sír, 158. sír, Szigetszentmárton (BONDÁR 2004. 1. kép.). Magyarazatukat többen megkísérelték: italáldozat, a halottkultuszban a valódi kocsi helyett modell elhelyezése mint presztízszimbólum, votív tárgy a termékenység és a háború istennőjének stb. (SOPRONI 1954. 35., SÜMEGHY 1958., BÓNA 1960. 109., MAKKAY 1963. 13–14., FETTICH 1969. 51., KALICZ 1976. 117.).

²⁹ A korábbi, elsősorban neolitikus kultúrákban a bika-áldozat volt számottevő.

módon végeztek: legtöbbször kitörték a nyakukat, ritkábban feldarabolták, esetleg leszúrták, ledorongolták őket. A testek hamus rétegben fekszenek, valamilyen módon tehát tűzzel kerültek kapcsolatba (égő áldozat a test bizonyos részeiből: mivel az áldozógödrökben fekvő testek épek, talán a vért és a belső szerveket használhatták fel, ezeket talán el is fogyasztották a szertartás keretébe illő módon). Az egymástól különböző, de azon belül ismétlődő jelenségek arra utalnak, hogy szabályos időközönként végzett, hasonló módon bemutatott rítusok maradványait tártuk föl.

Milyen következtetéseket vonhatunk le ezekből a jelenségekből? Az állatáldozatok között felállítható egyfajta rangsor: leggyakoribb és legértékesebb a szarvasmarha, majd a kiskérődzők, végül a sertés, illetve a kutya. Valószínűleg ez a sorrend nemcsak a vallási szférában, hanem a hétköznapi életben is így volt.

A környezet megértéséhez vezető első lényeges lépés minden társadalomban az, hogy osztályozás segítségével rendet teremt a látszólagos kaoszban. A környezetet alkotó állatvilág osztályozását, az állatok megérintésére, megevésére, feláldozására vonatkozó szabályok rendszerét erős társadalmi megfontolások itatják át. A társadalmak úgy rendezik el a természetet, hogy a házasságra és lakóhelyre vonatkozó társadalmi szabályok az állati kategóriákban tükröződnek és megerősítést nyernek (DOUGLAS 2003.).

Egy olyan társadalomról beszélünk tehát, amelyben legnagyobb érték a szarvasmarha, ezen belül is a tehén volt. A szarvasmarha nem csak a legértékesebb haszonállatot, hanem egyben a jólét szimbólumát is jelentette (talán menyasszonypénzt is ebben fizettek). Márpedig ha a tenyésztett állatok között ilyen világosan felállítható rangsor van, akkor a társadalomban is ilyen szerveződés volt (újabb bizonyíték arra, hogy a badeni kultúrát rangsoroló társadalomként mutassuk be).

Vajon miért váltott át ez a kultúra az állattenyésztésre a korábbi korszakokban jól bevált földművelés helyett? Mikor történt egyáltalán ez a változás?

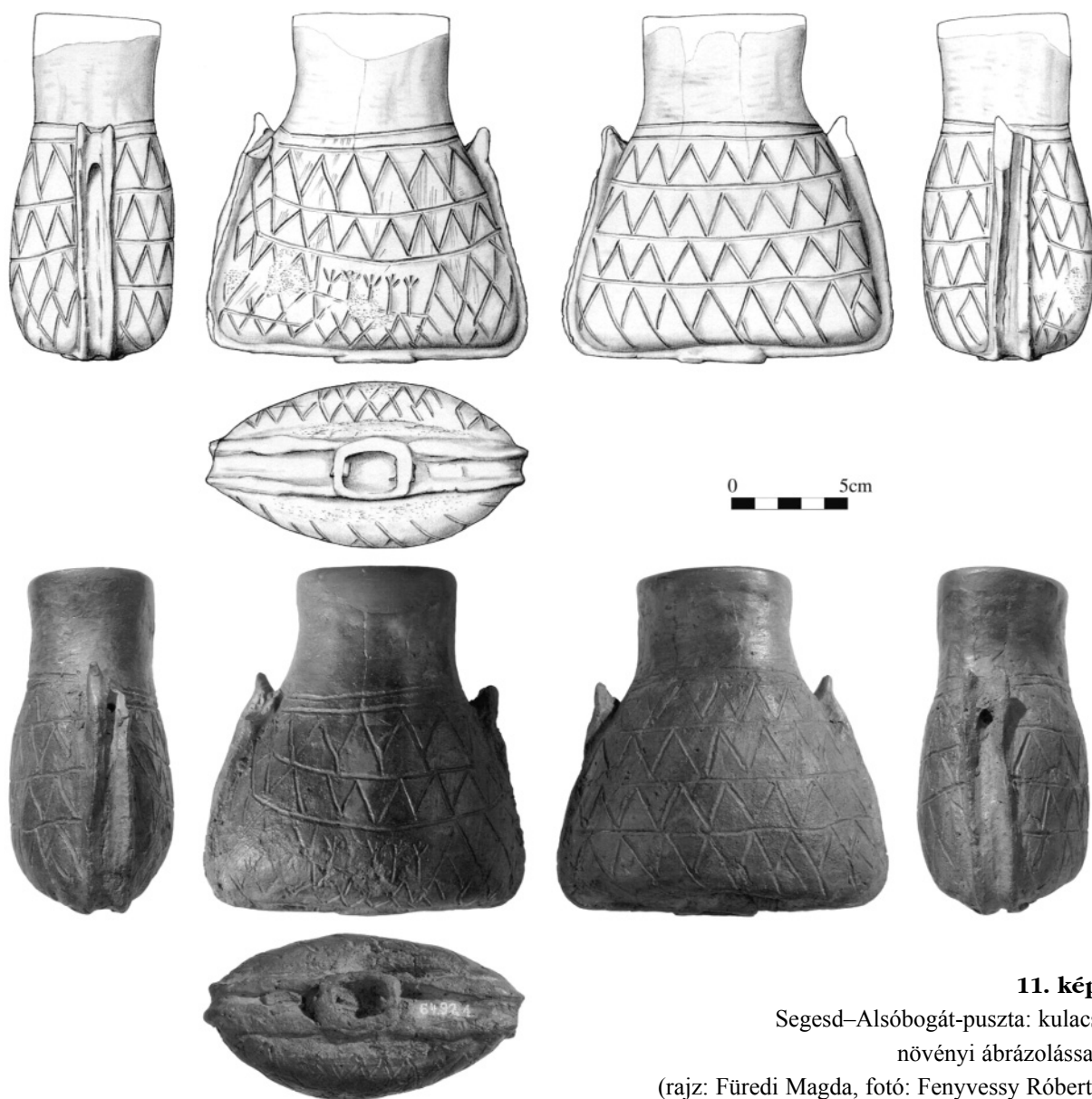
Figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az ilyen irányú változások már a középső rézkor idején elkezdődtek és valószínűleg a badeni kultúra időszakára értek be.³⁰

A válasz valószínűleg a klímaváltozásban (egész pontosan egy fokozatosan hűvösebbé és egyre csapadékosabbá váló klímában) rejlik, egy olyan tényezőben, amely ellen az ember még ma sem tud védekezni, csak – legjobb esetben – alkalmazkodni próbál hozzá (HORVÁTH 2000. 104. – Atlantikus és Szubboreális fázis; CLUBE–NAPIER 1990., MAGNY 204., MAGNY–HAAS 200.).

Bár az állattenyésztés fejlesztése a földművelés terén is jelentős forradalmat hozott, a kedvezőtlen időjárási feltételek miatt ezeket a lehetőségeket nem tudták kellőképpen kiaknázni, és a gazdaságot tömegtermeléssel a földművelésre alapozni. A szinte tömeges mennyiségben előkerülő állatcsont leletek mellett elenyészően kevés növényi maradvány kerül elő a lelőhelyeken, Balaton-örszödn például köles: olyan igénytelen, rövid idő alatt beérő gabonafajta, amelyet a „nomádok haszonnövényé”-nek is neveznek.³¹ A növénytermesztés elsőbrendűsége nem jelentkezik az anyagi műveltség más területén sem: nem jelenik meg pl. a fazekasárukon tipikus díszítő-elemként, mint pl. a tiszai vagy bodrogkeresztúri kultúrában.

³⁰ Az állattenyésztés előtérbe kerülése, és a badeni kultúra idején is megfigyelhető szarvasmarha – kis kérődző – sertés rangsor már a Balaton–Lásinja kultúra idején is kimutatható (VIRÁG 2004.).

³¹ A balatonörszödi településen mindössze egy kis korszakban találtunk elszárazodott kölesmagvakat, valamint egy nagyméretű, ép őrlőkö őrlőfelületére cementálódott-szenült, nem azonosítható növényi maradványt. További ismert növényi maradványok a badeni kultúrából: Nova Huta–Zesawic (PI): köles, alakor és tönke, rozs; Iža (SI): kb. 3 kg búza egy veremben; Szintén Szlovákiából Bajč–Vlkanovo, Hoste, Jelšovce, Kamenín, Kočín, Levice, Mužla–Čenkov, Svodín, Sarišské Michal’any, Šarovec lelőhelyekről különböző búzafélék, len, mák, lencse, stb, különböző típusú gödrökből, kemencékből; Stickelberger II. (Au): alakor, Edlinger (Au) I: húsos som, Ossarn (Au) (gabonaáldozat?); Öcsöd–Kenderhalom: vadrepce; Budapest–Csepel, Vízmű: tönke, törpebúza, alakor, árpa, tölgyemakk, bükkmakk, galagonya, kenyér/kásamaradvány, tűzhelyekből; Keszthely–Fenékpuszta: gödrök alján jelentős gabonamaradvány (HORVÁTH 2006A.).

11. kép

Segesd–Alsóbogát-pusztá: kulacs
növényi ábrázolással

(rajz: Füredi Magda, fotó: Fenyvessy Róbert)

Fig. 11

Segesd–Alsóbogát-pusztá: flask with vegetal ornament
(drawing by Magda Füredi, photo by Róbert Fenyvessy)

Hogy a két ágazat a fent kifejtett alárendeltségi viszonyban állt, ennek ellenére mégis mennyire szorosan kötődött egymáshoz, jól mutatja egy agyagból készített különleges edény, a Segesdről szórványként előkerült kulacs. A kulacs a pásztorkodó népek jellegzetes ivókészisége, amelyet eredetileg szerves anyagból készítettek (bőr, nemez, esetleg fa). A segesdi kulacson (DRAVECZKY 1964.) a motívumok között növényábrázolást rejtettek el, mintegy ellensúlyozandó a két gazdálkodási mód közötti súlypont eltolódást (11. kép). A Szelevény–vadasi négyszögletes edényen (KOVÁCH 1898., REZI-KATÓ 2001. – utóbbi a hunyadihalmi kultúrához köti) látható ábrázoláson kívül ez a korszak egyetlen növényábrázolása.

A szelevényi edény keltezésének problematikája ne zavarjon meg bennünket (hunyadihal-mi/protoboleráz/badeni kultúra? – mindenképpen a badeni kultúrához közel álló időszakról van szó). Először is: jellegzetes, beszurkált díszítéssel alakították ki a kompozíciót, amely a badeni kultúrának is sajátja. Emellett négyszögletes, kocsiszekrény-szerű edénykéről van szó, ami szintén a kultúra jellegzetessége. A szemüvegspirál-csüngő motívuma a protobolerázi fázisra is keltezhető.³²

Helyezzük a hangsúlyt inkább az ábrázolásra! Az egyik oldalán a középen álló emberi alak két, egymáshoz hasonló jelenséget választ el, amelyek – véleményem szerint – fasorokkal elkerített, bevetett szántóföldeket ábrázolnak. A másik, frontális oldalon talán egy szent ligetet ábrázoltak, amelynek szakralitását a rámontírozott szemüvegspirál-csüngővel is hangsúlyozták.

Összességében tehát azt feltételezem, hogy a badeni kultúra gazdasági rendszere kedvező időjárási feltételek mellett intenzív mezőgazdasággá alakulhatott volna,³³ ennek hiányában azonban nagyállattartásra berendezkedett, viszonylag mobilis életmódot folytató, gazdaságát változó arányban földműveléssel kiegészítő gazdálkodást űzött. Még az sem lehetetlen, hogy ez a választás tudatos, kulturálisan meghozott döntés volt.³⁴

Kereskedelem

A kereskedelem, bár a gazdasági élet szerves részét képezi, mégis külön fejezetet érdemel, mert kivételesen fontos szerepet kapott a badeni kultúra életében talán külön társadalmi csoportot hozott létre, specialisták vagy pedig közösségi csoportok által irányított, szervezett kereskedelemként működött, igazi expedíciókkal).³⁵ Az biztos, hogy lényegesen elősegítette az újítások gyors közvetítésével azt a páratlan integrálódási folyamatot, amelynek következtében a badeni kultúra létrejött (csere- és információ-áramlás).³⁶

A kereskedelem a helyszínen rendelkezésre nem álló javak megszerzésének viszonylag békés módját jelenti.³⁷ A különböző gazdasági rendszerek a javak végső felhasználását ugyanis nem csak termeléssel, hanem cserével is megvalósíthatják. A cserének három fajtáját ismerjük: a kölcsönös (idegen szóval reciprocitás, azon belül általános, kiegyensúlyozott, negatív típusú kölcsönösség), az újraelosztó (idegen kifejezéssel redistribúció) és a piaci cserét (HOLLÓS 1993. 94–97., FÖLDES 1974., POLÁNYI 1976., MAUSS 2000., SÁRKÁNY 1998.). A badeni kultúra esetében a kölcsönösség valamely típusa vagy az újraelosztás jöhet számításba.

³² A Hlinsko-i telepen egy protobolerázi rézkincs darabjaként került elő spirál csüngő (PAVELČIK 1979.).

³³ Az intenzív mezőgazdaság jellemzői: a föld jobb kihasználása ugarozási technikával, gyomtalanítással, trágyázással, esetleg mesterséges öntözéssel. Élelemfelesleg termelésére képes. Hatékonyága lehetővé teszi a specializált munkamegosztást, az írás, fémművesség, monumentális építészet, vallás és művészet kialakulását és fejlődését, városi civilizáció létrejöttét (HOLLÓS 1993. 91–92.).

³⁴ Egyes populációk nem azért nem alkalmazzák a mezőgazdasági innovációkat, mert nem ismerik, hanem azért, mert a föld bősége nem teszi kifizetődővé (LIVI-BACCI 1999. 114.).

³⁵ „A kereskedelem tette azt, hogy a különböző nemzetek szokásai mindenhová eljutottak; az emberek összehasonlították azokat egymással, és ebből sok jó származott.” – írta Montesquieu 1750-ben (MONTESQUIEU II.8.)

³⁶ Az eltérő természeti környezet a javak nagyobb mértékű forgalmát eredményezi, ezt az eltérést hangsúlyozza a természethez adaptált technikák különbsége (SÁRKÁNY 1998. 102–103.). Minél több cserélhető termék van valakinek, annál nagyobb mértékben vehet részt a csereügyletekben. A már létrejött csere állandó megismétlésére ösztönöz a szükséglet, a szükségleti kört tovább bővíti a csere, újabb cserét teremtve. Csak képzeljük el a badeni kultúra hatalmas elterjedési területének ilyen szempontú változatosságát, és hogy ez milyen mértékűvé fejleszthette a kereskedelmet, és hogyan mozdította előre a gazdaságot!

³⁷ A közvetlen termékcserében a termékek cserearánya (értéke) helyről helyre változhat, és ez lehetővé teszi, hogy a több helységgel kapcsolatban állók közvetítői haszonra tegyenek szert. Efféle kezdemények eredménye lehetett egyes csoportok kereskedőnépekké válása, amely a badeni kultúra területén élők közt is megtörténhetett – ld. „kereskedelmi kikötők”.

A termékcserét mindenütt a gazdasági érdek hozza létre. A gazdasági élet átalakítása mellett befolyásolhat egyéb társadalmi tevékenységeket, sőt még a szertartások kivitelezését is gazdagíthatja. Jelentősége tehát hasznosságán túlmutat: lehetővé teszi, hogy különböző kultúrájú népek érintkezzenek egymással, és az így létrejött kontaktus hatása az emberi fejlődésben felmérhetetlen (SÁRKÁNY 1998. 106–107.).

A kereskedelem a primitív társadalmakban inkább csoport, mint egyéni tevékenység, így középpontba a különböző közösségek találkozása kerül, amelynek csak egyik célja a javak cseréje. A specifikusságot növeli, hogy az export nem mindig azonos csatornákon folyik az importtal. Ráadásul a csereügyleteknek egymástól elkülönült szférái lehetnek, mint pl. a létfenntartási javak szférája, a presztízs-javak szférája, az emberekre (pontosabban asszonyokra) való jog stb. A szférák elkülönítése a társadalmi előítéletek alapján történik (konverzióval és átengedéssel), ezért minden társadalomban más és más szférák jelenhetnek meg.

A kétoldalúság szempontjából megkülönböztethető az árucserétől az ajándékkereskedelem vagy ajándékcseré, amelyet viszonyossági kapcsolat jellemez. Rendszerint szertartásos ajándékadásból áll olyan főnökök és uralkodók között, akik politikailag kapcsolatban állnak egymással. Az ajándékadás társadalmi kapcsolatokat erősít, rítusok, ünnepek sora kapcsolódhat hozzá, azaz az ajándékadás totális társadalmi élmény. Az ajándékcserében ezt tartják lényegesnek, és csak másodlagos annak gazdasági jelentősége.

Azt, hogy ez a kereskedelem mekkora távolságokat ölelhetett át a korszakban elterjedt kőcsi és a már jól bevált hajózás segítségével, leginkább két, a badeni kultúra peremterületeiről származó kiragadott specializált termék megjelenése jelzi a Kárpát-medence területén. A Földközi-tenger vidékéről luxuscikként vagy ajándékcseré keretében kagylókat (ld. a Triton-csigákat), az északnyugati só-vidékekről pedig sót és hozzá tartozó felszerelést exportáltak (Alpok vagy Halle környéke, a felszerelés és előállítás eszközei alapján az Elba–Saale vidéki só-forrásokból) (12. kép).³⁸

A csereügyletek termékei között élelmiszerek, állatok, mindennapi használati tárgyak és azok nyersanyagai, élvezeti cikkek, dísz tárgyak, különleges értékű javak és emberi munkaerő találhatók.

A badeni kultúra Kárpát-medencén belüli cseretermékei között említhetjük az obszidiánt (MARAN 1998. 513–514.),³⁹ a gyapjút és az élő, gyapjas juhot (MARAN 1998. 516.),⁴⁰ szarvasmarhát,

³⁸ A briquetage formában készült, feldarabolva kereskedelmi forgalomba kerülő só előállításához és felhasználásához egy egyszerű, mély tál és a badeni kultúra hagyatékában „spulniként” megnevezett agyagból vagy kőből készült mozsártörő jellegű eszköz, valamint egy ehhez tartozó kőlap szükséges. A felszerelés mindhárom elemét megtaláltuk Balatonőszöd–Temetői-dűlőben (tál: 2348. gödör, a porító-lap és a spulni az 1390. bolerázi kultúrrétegből). A „spulni” több változatban is megtalálható a badeni kultúrában: lehetséges, hogy a homorú végekkel kiképzett, gondosabban megformált változat az edény talpaként, annak felemelésére szolgált, míg a domború végű, vastkosabb példányok a só zúzására. Hasonló tálat közölt A. Točík Nitriansky Hrádokról (SI) a badeni III. fázisból (Točík 1987. tipológiai tábla: Abb. 9/CH 1 típus). A felszerelés azonosítása: MATTHIAS 1976., DER GESCHMIEDETE HIMMEL 2004. 171. kép alapján.

³⁹ Az obszidiánnal kapcsolatos tevékenységnek nincsen látványos nyoma a badeni kultúra hazai leletanyagában, feltehetően azért, mert nem kellett bányászni, csak a felszínről begyűjteni. A telepeken ennek ellenére nem jeleztek a nyersanyagfajtából vagy termékeiből sehonnán feltűnő mennyiséget, és nem került elő pattintott kőeszközökből álló depó sem. Ugyanakkor a kőeszközt készítő mesterek létezése (Budakalász 91. sír) arra utal, hogy a régészeti leletanyag megint nem a valóságot, hanem annak csak egy kicsiny részét tükrözi.

⁴⁰ Délről terjedt észak felé, de a badeni kultúrában belül már kereskedhettek vele. Nagy jelentősége volt azért is, mert munkaát-szervezéssel a nők felszabadulhattak korábban végzett tevékenységeik alól és szövés-fonásra specializálódhattak. A gyapjú és a belőle készült textiláru a korai városiasodást mutató mezopotámiai közösségek egyik fő kereskedelmi terméke volt. Hasonló történetet a badeni kultúrában belül is.

12. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő: a sókészítés eszközei – párologtató tál és mozsártörő-készítés

Fig. 12

Balatonőszöd–Temetői-dűlő: devices of salt-making – evaporating bowl and pestle

erjesztett tejtermékeket, és a fazekasárukat.⁴¹ Azok között a termékek között, amelyek a Kárpát-medencén belülrre jutottak be, említhetjük a sót, tengeri kagylókat (Földközi-tenger), fémtermékeket (délkelet-európai bányákból és az Alpok forrásaiból is). Ritkaságuk és értékük miatt elképzelhető, hogy ezek ajándécserekeként kerültek a hazánk területén élő tekintélyes badeni emberekhez. A kereskedelmi forgalomban nagy szerepet játszhattak még az alkoholfélék,⁴² és a hallucinogén anyagok (kagyló? és növényi narkotikum?).

Specializáció

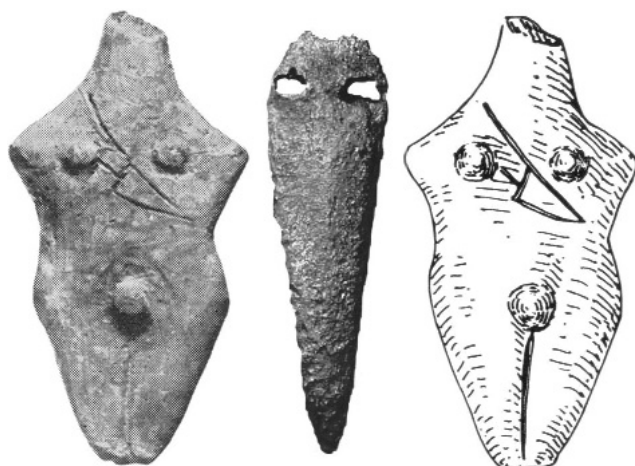
A kereskedelemmel kapcsolatban már említettük, hogy elképzelhető egy kereskedőréteg kialakulása és megléte a badeni kultúrán belül. Ugyancsak e fejezetben utaltunk arra, hogy az ital-készítés kapcsolatban lehetett a fazekassággal. Úgy gondolom, hogy bizonyos edénytípusok kifejezetten egyféle anyag befogadására szolgáltak (sajnos konkrét, anyagvizsgálattal alátámasztott adatok még nem állnak rendelkezésünkre). A speciális edényformákat talán éppen azok készítették, akik a benne tárolt folyadékokat előállították (sörfőzés).

Az még valószínűbb, hogy a fazekasság – tekintve azt a mennyiséget, változatosságot és minőséget, amely a badeni kultúrát jellemzi – specializált foglalkozásként űzött ipari mesterséggé vált. Próbáljuk keresni – egyelőre nem nagy sikerrel – azokat a mesterjegyeket, amelyek egy-egy konkrét fazekas keze nyomához és ezáltal személyéhez köthetők.

Mint azt a Természetfeletti foglalkozó fejezetben kifejttem, bizonyos fokú specializáció jellemezte a társadalmi és vallási vezetést is. Talán a hatalom ikonográfiai ábrázolásaként értelmezhetjük a szelevényi edényen ábrázolt emberi alakot és a törrel ábrázolt férfiakat (idoltípus) (13. kép).

⁴¹ Az ún. Bratislava típusú tálak északról déli irányba való terjedése alapján J. Maran úgy gondolja, hogy a tál valamilyen specializált kereskedelmi termék csomagolóanyaga lehetett (MARAN 1998. 512–517.). A fazekasság és az ital-előállítás összefüggést mutathat. Az itallal/folyadékkal való manipuláció eszközeiként határozható meg a badeni kultúra több edénytípusa: kétosztatú tálak (NEVIZÁNSKY 2001.), pseudokernos-ok (NEVIZÁNSKY 2000., VUČEDOLSKI 2000. Fig. 46.), amforák egy csoportja?, ivócsanakok, kettős edények, mericék, szoszós csészék (BOROFFKA-STAPELFELDT 1995.) – az elit ital-fogyasztási szokásainak reprezentatív darabjai.

⁴² Előállításuk és terjesztésük körülményei hasonlóak a gyapjúéhoz.

13. kép

Cernavodă–Dealul Sofia: férfi idol tör ábrázolással (DUMITRESCU 1974. Fig. 289: 3. alapján); Sármellék–Égenföld: két nittszeuges réztőr a badeni kultúra településéről (MRE 2003. 132. 18. kép alapján)

Fig. 13

Cernavodă–Dealul Sofia: male idol depicting a dagger (after DUMITRESCU 1974. Fig. 289: 3); Sármellék–Égenföld: dagger with two rivets from a Baden Culture settlement (MRE 2003. 132. 18. kép)

A szövés-fonásra alkalmas gyapjat adó juh és a gyapjúfeldolgozáshoz kapcsolódó eszköz-készletek elterjedése tartós elfoglaltságot adott a nők kezébe, akik ezáltal fontos haszonszerzési forráshoz is juthattak, és ez tovább erősíthette társadalmi pozíciójukat.

A Budakalász–luppacsárdai 91. sírban eltemetett 31–40 év körüli férfi valószínűleg csont-, agancs-, és kőeszközök előállításával foglalkozó mester volt (KOREK 1986.).

Bár a fémelőállítással kapcsolatos tevékenység minimális hazánk területén, a településeken előkerült néhány öntőmintatöredék jelzi, hogy az itt élő badeniek értettek a fémművességhez (pl. Salgótarján–Pécskő, Budapest–Andor utca, Lánycsók). Azokon a településeken, ahol fémforrás és bányászati tevékenység volt a közelben, ez az aktivitás felerősödhet (Saloš–Donja Vrba lelőhelyen 4 gödörből 13 öntőminta került elő és további fémöntéssel kapcsolatos jelenségeket figyeltek meg – LOZUK 1990.).

A földművelést folytató munkakollektívák is átszerveződésen mehetek keresztül, és ezáltal újabb érdekcsoportok születtek. Azok, akik a földművelést segítő találmányok (eke, ígásállat, trágya) vagy tudás (vetőmag-szelekció, ugarozási technika stb.) birtokában voltak, nagyobb földtulajdonra vagy haszonra tehettek szert, mint azok, akik ezzel még nem rendelkeztek.

Összességében elmondhatjuk, hogy az élet és a mesterségek számos területén kimutatható egy specializált mester-, kézműves- stb. réteg, amely egyéni szinten az öntudat és az anyagi függetlenség növekedésével járt, ezáltal viszont lényegesen hozzásegítette a társadalmat ahhoz, hogy az egyre tovább rétegződjön. A nemek és a társadalmi csoportok közötti munkamegosztás és a szakosodás megjelenése, az egyéni vagy csoportos befektetések próbálkozásai – a fejlődés megannyi jele – mind-mind a magas fokon üzött kereskedelmi tevékenység járuléka (LIVI-BACCI 1999. 112.).

Társadalom

Ahhoz, hogy a társadalom szerveződésének egymással összefüggő aspektusait láttatni tudjam, ismét egy konkrét példát kell választanom. Ehhez visszakanyarodom saját feltárási munkámhoz, a Balatonőszöd–Temetői-dűlőben megismert eddig legnagyobb badeni településrészlethez. Nevezük ezt önálló falunak! Vegyük azonban figyelembe azt a tény, hogy a falvak soha nem *teljesen* önállóak, ami alatt egyszerűen csak annyit értek, hogy soha nem élnek teljes elzártságban más, hasonló korú falvaktól, mindig van köztük valamiféle kapcsolat, különösen a szomszédos falvak között.

Maga a kapcsolat lehetett negatív, romboló jellegű (például háború) és pozitív, építő jellegű (például menyasszony-csere, specializált termékek cseréje). A kapcsolat mértéke változó, függhet a települések egymástól való távolságától és a kapcsolat tárgyától, minőségétől. A kapcsolat tárgya a legtöbb esetben valamiféle kereskedelmi termék cseréje: olyan cikké, amelyből az egyik faluban felesleg van, a másikban pedig hiányzik, tehát ott kereslet alakul ki rá (ezt nevezik specializált terméknek). A kapcsolatfelvételnek ez a típusa nagyon fontos, mert egyben a társadalom gazdasági rendszeréről is árulkodik.

A gazdasági rendszer szinkronban van a házassági gyakorlattal, a nemek közötti munkamegosztással és a letelepedés szabályaival is (HOLLÓS 1993.). Ezért a kapcsolat tárgya lehet akár társadalmi konvenció is: két település lakói közötti rokonság vagy a házassági szabályoknak megfelelő családi kapcsolatfelvétel.

És ezzel eljutottunk egy nagyon fontos ponthoz, amely a társadalom szerveződési kérdését érinti. Azok a társadalmak, amelyek alapvetően nem városokban élnek, általában rokon alapon szerveződnek.⁴³ A rokonság szintjét a házassági kapcsolat alapozza meg. A párválasztást minden emberi közösségben kulturális normák irányítják.⁴⁴ A házasság alapján épülnek fel a rokonsági szövetségek (levirátus, szororátus, nővércsere).

A házasságkötés alapja egyfajta gazdasági cserekötés a két házasulandó fél családja között (menyasszonypénz, menyasszonyszolgálat, ajándékcseré vagy hozomány). Ezek a csereformák mindig az adott társadalom legbecsesebb gazdasági értékét jelenítik meg egyfajta jóléti szimbólumként, amelyek lehetnek pl. értékes és különleges kagylók/csigák, csiszolt balta, értékes állatok (pl. szarvasmarha, juh). A létrejött gazdasági kapcsolat a házastársak és rokonságuk teljes élettartamát meghatározza: ez alapján fog eldőlni a nemek közti munkamegosztás, a tulajdon öröklési joga, a javak birtoklása és elosztása stb. Az uralkodó családforma a házasságkötés utáni letelepedési mintától függ.⁴⁵

Most próbáljunk meg a régészeti anyagban kimutatni olyan eseteket, amelyek a fenti szabályok valamelyikét tükrözik! Elsőként a „szabályos”, településektől elkülönült temetőkhöz fordulunk. A „szabályos” temetkezések között kiemelkedő helyet foglal el a Budakalász–Luppa csárdai temető 3. sírja (BANNER 1956. 113.). A kettős sírban egy férfit és egy nőt temettek el egy pár szarvasmarhával együtt.⁴⁶

Hasonló temetkezést tártak fel Alsónémedin, ahol a 3. sírban egy férfi és egy női csontváz feküdt, lábuknál két, összefordított fejű (járomba fogott?) szarvasmarhát helyeztek el (KOREK ET AL. 1951.).⁴⁷

A szakirodalomban ezeket a sírokat mint a nemzetségi társadalom vezetőit tartják számon. Lehetséges, bár számomra e sírok más jelentést közvetítenek: ezek a példák illusztrálják egy vagy nos házaspár kötött, megingathatatlan társadalmi helyzetét és vagyontárgyukat, a presztízst, amelynek „birtoklási joga” haláluk után is megmaradt, velük együtt szállt sírba.

⁴³ Az urbanizálódó közösségek jellemző politikai rendszere az állam, társadalmuk rétegzett, gazdasági rendszerük piacgazdaság.

⁴⁴ Az exogámia/endogámia; monogámia/poligámia/poliandria/csoportházasság szabályai érvényesülhetnek.

⁴⁵ Ezek lehetnek a következők: patrilokális: a házaspár a férj szüleivel él; matrilokális: a házaspár a feleség szüleivel él; bilokális: mindkét szülőnél élhet a házaspár választása szerint; neolokális: a szülőktől függetlenül, más helyen élhet; avunkolokális: a házaspár a férj anyai nagybátyjánál él.

⁴⁶ A férfi és a nő koponyája összeért, karjukkal ölelték egymást. A sírgödör másik végében az emberi testekre merőlegesen elhelyezve egymással párhuzamos, kinyújtózott szarvasmarha-pár fekszik, amelyből az egyik fiatal korú, a másik vázát bolygatás miatt nem vizsgálták. A sírban mellékletként egy rézár, egy talpas kehely és két pattintott kőeszköz volt.

⁴⁷ Adultus nő és férfi, valamint 8 éves tehén és 1–1,5 éves szarvasmarha csontváza. Mellékletként kényszerítő táll, két korsó és rézgyöngyök kerültek elő.

Vörs–Majorsági épületek lelőhelyen egy rézpántos diadémot viselő zsugorított helyzetű vázat tártak fel (BANNER 1956. 111). A szakirodalomban sokáig (hiteles antropológiai vizsgálat nélkül) „varázsló vagy sámán-férfiúként, vezetőként” emlegetett sírt kéresemre Mende Balázs Gusztáv, az MTA Régészeti Intézetének antropológusa vizsgálta meg 2005-ben.⁴⁸ Sajnos a váz elkallódott, a megmaradt koponya viszont női karaktereket mutat! A mai napig páratlan rézdiadémát, amely viselőjének társadalmi – és talán vallási – szempontból megkülönböztetett, kiemelkedő helyzetét, *státuszát* jelzi (és amely kialakításában egy páros szarvat viselő állatot sematizál), életében és halálában is egy nő birtokolta!

Tisztában kell lennünk azzal, hogy bármilyen társadalmat is vizsgálunk, abban szó sincs női egyenjogúságról – ez csak az utóbbi néhány évtized civilizációs vívmánya, és még ma sem a világ minden részén. A nők mindig alávetett viszonyban álltak a férfinemmel szemben, és ez az alávetettség leginkább a politika és a vallás terén nyilvánult meg. Kivéve azokat a társadalmakat, ahol az egyági leszármazást a női (anyai) ágról számították, és legtöbbször az új családok az anya falujában, házában vagy annak közelében telepedtek le (matrilineáris társadalmak). Az ilyen társadalmakban a nők viszonylag magasabb társadalmi szinten álltak, bár a legfőbb hatalommal bírók továbbra is a férfiak közül kerültek ki, de nem a férj, hanem az anyai fivér volt a családfő.⁴⁹

A badeni nők magasabb társadalmi helyzetére több adat is utal: pl. az állatáldozatok között leggyakrabban előforduló tehénvázak, a szertartási tárgyak női alakot formázó és női nemi jegyeket hangsúlyozó megjelenítései (mozgatható fejű, ún. thesszáliai típusú lapos női idolkok – BONDÁR 1999., ENĂCHESCU 2004., kebles edények – NEVIZÁNSKY 2002.).⁵⁰ Ezek a tárgyak egyben jól érzékeltetik a társadalom felfogását a szexualitás és a szaporodás terén: az intim tapasztalatokat is kozmológiai és rituális kategóriák közvetítik az egyén számára – az idolkok hangsúlyozott nemi szerve, a szertartási edények nemi szervei segítségével – beavatási szertartások titkos tanai során elsajátítva.

Ma azt tartják, hogy a házasság, mint társadalmilag jóváhagyott intézmény feltehetően a neolitikus társadalmakban megszülető „vívmány” volt. Létrejöttében elsősorban a férfi volt érdekelt, és alapvetően mindenféle szempontból kizsákmányolta a nőt. Ennek lassú megváltozását éppen a badeni kultúra társadalmában lehet nyomon követni.

Demográfia⁵¹

A demográfiai folyamatokat két nagy erőrendszer – a kényszer és a választás – között kell elhelyeznünk. A kényszer erői közt szerepel a tér és ezen belül a művelhető földek, a megtermelhető élelmiszerek és más, alapvető szükségletek kielégítését szolgáló források korlátozott mennyisége. A lakott tér szintén kényszerként hat abban az értelemben, hogy zártsága fokozza a fertőzések kialakulásának és terjedésének veszélyét. Azonos körülmények között minél nagyobb a népsűrűség, annál nagyobb a fertőző betegségek okozta pusztulás kockázata. A környezet jellegzetességei is

⁴⁸ Ezúton is köszönöm Mende Balázs Gusztáv munkáját, valamint az ügy érdekében végzett fáradozását. Köszönet illeti a keszthelyi múzeumot is, amely hozzájárult a gyűjteményében őrzött lelet vizsgálatához.

⁴⁹ A férfiág vezető szerepének előretörését az egyre nagyobb mennyiségben előkerülő férfi-ábrázolások is mutatják, idolkok és maszk formájában (BONDÁR 1999. 47., ENĂCHESCU 2004. 51., HORVÁTH 2004A.).

⁵⁰ Ne felejtjük azonban, hogy ezek a szertartási kellékek közös jelentéstartalommal bírhattak (mivel a méhi sírban együtt került elő idolkok és kebles edény). Feltehetően nem a nők számára készültek: férfi avatási szertartások kellékei lehettek (ld. BONDÁR 1999.).

⁵¹ A fejezet megírását M. Livi-Bacci munkája inspirálta (LIVI-BACCI 1999.). Az itt használt közgazdaságtani és demográfiai kifejezéseket és jelenségeket tőle vettem át és adaptáltam a badeni kultúrára.

befolyásolják a növekedés potenciálját. Rövid-, közép- vagy hosszútávon a népesség kénytelen alkalmazkodni a kényszerítő erőkhöz.

Ahhoz, hogy a népesség alkalmazkodjon, vagyis hozzáigazítsa méretét és növekedését a kényszerítő erőkhöz, egyfajta magatartásbeli rugalmasságra van szükség. A viselkedésbeli változások részben automatikusak, részben társadalmilag determináltak, részben pedig explicit választások eredményei.

A késő rézkor időszakát demográfiai növekedés jellemezte a Kárpát-medencében a régészeti leletek tanúsága szerint. A demográfiai növekedés minden esetben megbontja a források és a népesség közti összhangot, amíg valamilyen korlát meg nem állítja ez utóbbi növekedését (ezeket nevezik pozitív fékeknek, ilyen pl. az éhínség, a járvány, a háborúk; illetve megelőző vagy erélyes fékek, amely társadalmilag elfogadott szabályok rendszere, mint pl. a cölibátus, a kései házasságkötés, az alternatívák a fogantatás megakadályozására, sőt olykor az emberáldozat is). A visszanyert egyensúly addig tart, amíg egy újabb negatív ciklus kezdődik. Ezt a modellt, amelyet különösen az agrártársadalmak és a szegény populációk esetében tartanak érvényesnek, Malthus-féle modellként ismerjük (LIVI-BACCI 1999. 98–103.).

A K-típusú organizmusok (ide tartoznak az emlősök, az ember is) populáció-növekedési potenciálja két szám függvényeként írható le:

1. az egy nőre jutó szülések vagyis a gyermekek száma, és
2. a születéskor várható élettartam.

Ezt a számot biológiai, társadalmi és kulturális tényezők (pl. szexuális tabuk) határozzák meg.

Egy másik kulturális tényező például a szoptatással kapcsolatos viselkedés-norma. A szülést ugyanis terméketlenségi periódus követi, amelyet a szoptatás meghosszabbít, mivel gátolja az ovulációt, és ezáltal kitolja a terméketlenségi szakaszt. A szoptatás időtartama kultúránként nagyon különböző lehet, annyira, hogy a meddő periódus 3 és 24 hónap között változhat. Elképzelhető, hogy a badeni kultúrában a szoptatásnak különleges kulturális jelentősége volt, ami azt jelenti, hogy amíg a nőnek teje volt, addig szoptatott. (Ha feltételezésünk helyes, az nem kis mértékben változtatta meg a nők szociális státusát). Ez a felfogás a keblek edények hangsúlyozott kebel-ábrázolásai-ban tükröződhet (14. kép).

Egy populáció reprodukciójának sikere – és így növekedése – a reprodukciós életszakaszt megelőző nők gyermekeinek számától függ. Szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk a magzathalandóságot illetően, és a szándékos csecsemőgyilkosság (abortusz is) társadalmi-kulturális háttéréről sincsenek információink. Azonban szemmel látható, hogy Balatonöszödön a település gödreiben eltemetett emberek között a nők és a gyermekek vannak túlsúlyban (HORVÁTH 2004c. 78.). A temetés régészeti megfigyelhető körülményei azonban a társadalmi háttér megvilágítását nem teszik lehetővé.

A környezet meghódítása mindig a rendelkezésre álló energiamennyiségtől függött.⁵² Cipolla szerint „A történelmi földműves társadalmakban az emberi izomerőn kívüli fő energiaforrást továbbra is a növények és az állatok szolgáltatták. A korlátozó tényezőt ebben a tekintetben végső soron a termőföld kínálata jelentette.” (LIVI-BACCI 1999. 45.) Az emberi faj számára a környezet, és ezáltal a hozzáférhető források nagysága sosem volt konstans tényező, ellenkezőleg, az innováció következtében folyamatosan növekedett.

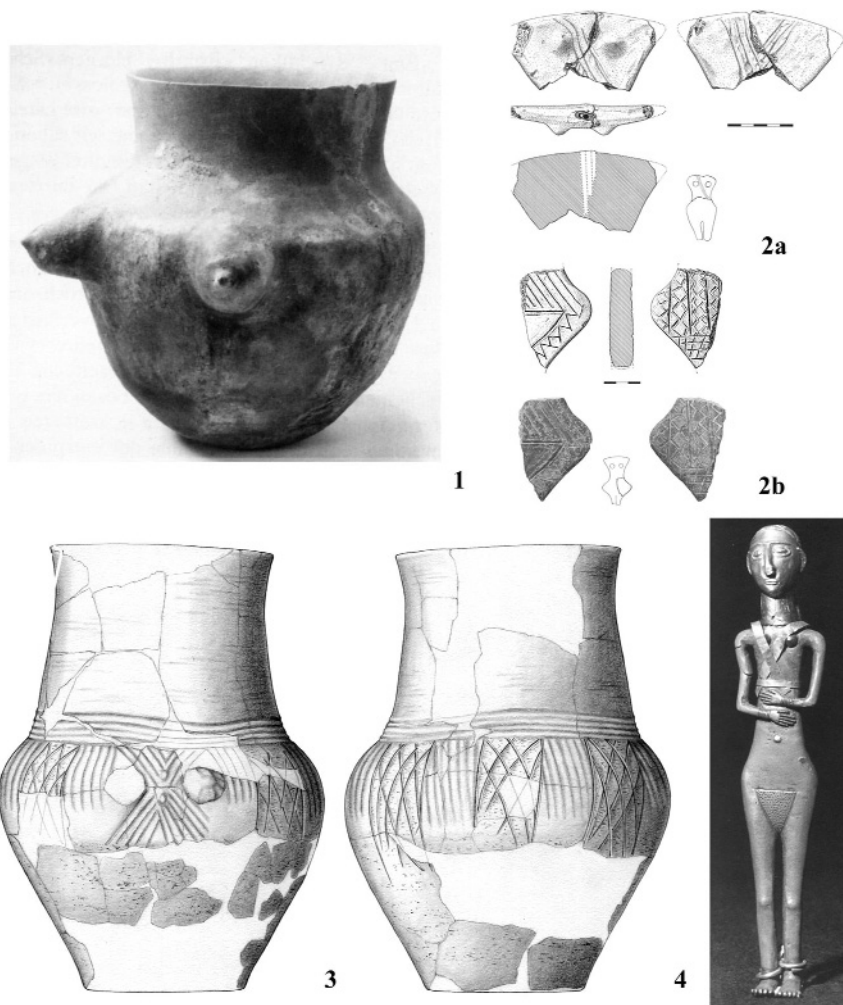
⁵² Csupán összehasonlításként: Cipolla számításai nyomán az egy főre jutó napi energiamennyiség 10–15000 kalória lehetett, napjainkban a leggazdagabb országok ennek 20–30-szorosát is elérik. Ennek túlnyomó részét táplálkozásra és fűtésre fordítják.

Föl tudjuk-e fogni reálisan mekkora különbség lehetett két olyan társadalom fejlődése és környezet átalakító tevékenysége között, amelyből az egyik (a badeni kultúra előtti kultúrák) csak a saját emberi izomerejét, a másik (a badeni kultúra) viszont az állati vonóerőt is értékesítette? Bár korántsem látjuk minden részletét, az eltérés mindenképpen óriási.

A népesség tartós növekedése hosszabb távon ellentmondásba kerül az elérhető források korlátozottságával. A növekedés mechanizmusának tehát folyamatosan igazodnia kell a környezeti feltételekhez (ezt nevezik környezeti feszültségnek). Semmiféle fejlődés és a legnagyobb technikai vívmányok sem képesek a végtelenségig növelni a kötött erőforrások hozzáférhetőségét.

Ennek bizonyítékát látjuk az anyagi kultúra drasztikus, szemmel látható és régészeti módszerekkel is biztosan követhető megváltozásában a bolezni fázis és a klasszikus fázis fordulóján. A változás alapjaiban nem rengette meg a kultúrát, sőt, középtávon még további virágzáshoz segítette. Az azonban biztos, hogy nem csak az edényáru esztétikai szempontból történő lecserélésére korlátozódott a fordulat:

gazdasági, technológiai váltás történhetett, amelyet a fáziskasság követett, illetve próbált hozzá alkalmazkodni, de ez a folyamatnak csak az egyik – talán épp legjelentéktelenebb – epizódja volt. Maga a váltás nem az addigval totálisan ellenkező folyamatként írható le, hanem a korábbinak mintegy továbbfejlesztéseként, tökéletesítéseként. Talán úgy fogalmazhatnánk meg egyértelműbben, hogy

14. kép

Kebles ábrázolások 1: Zürich–Kleiner Hafner (BAUERN 1990. 1. p. 148. Abb. 3. alapján, korai Cortaillod kultúra, Kr.e. 4200–4100 körül), 2a: Balatonöszöd–Temetői-dűlő R-925. réteg, 2b: Balatonöszöd–Temetői dűlő 1088. gödör, 3: Balatonöszöd–Temetői dűlő 247. kemence, 4: Hasanoğlan – elektron–arany istennő szobrocska (MUSEUM 30. képe alapján, Kr.e. 2300–2100.).

Fig. 14

Depiction of breasts. 1: Zürich–Kleiner Hafner (after BAUERN 1990. 1. p. 148. Abb. 3., Early Cortaillod Culture, around 4200–4100 B.C.), 2a: Balatonöszöd–Temetői-dűlő R-925, 2b: Balatonöszöd–Temetői-dűlő layer pit 1088, 3: Balatonöszöd–Temetői dűlő, stove 247, 4: Hasanoğlan – goddess figurine out of electrum (after MUSEUM fig. 30, 2300–2100 B.C.)

mindazok a technológiai újítások, amelyeknek köszönhetően a bolerázi jellegű anyagi műveltség (akár idegen befolyásra – Uruk expanzió és Cernavodă III. kultúra közvetett vagy közvetlen kapcsolata, akár teljesen önállóan, vagy mindkettő együttesen) létrejött és elterjedt, önerőből továbbfejlődve a klasszikus fázisban értek be és teljesedtek ki.⁵³

Nevizánsky G. 1985-ös, a badeni kultúra temetkezéseit feldolgozó munkájában 52 lelőhelyről 725 csontvázat gyűjtött össze (a számban benne foglaltattak a szabályos és a teleptemetkezések is) (NEVIZÁNSKY 1985.). Az azóta eltelt 20 év munkája sem növelte meg drasztikusan az ismert badeni sírok számát. Nem tévedhetünk túl sokat, ha a feltárt temetkezések számát 800–900 körülre becsüljük. Ez a létszám az egykori populációra kivetítve nem tűnik reprezentatívnak (de jó lenne tudni, vajon ténylegesen hány százalékát képviseli?). Legnagyobb gondunk az, hogy még azt sem tudjuk, hány évre (500 vagy 1000?) osszuk el ezt az egyébként is kevés egyedet. További probléma, hogy a sérülések, a meglehetősen magas számú hamvasztás, és az antropológiai feldolgozások hiánya miatt legtöbbször nem ismerjük az előkerült kevesek nemét, életkorát, testmagasságát (amely mindig érzékenyen követi a táplálkozási szint változását, ezért ha nő, akkor növekszik az életszínvonal is, ha meg csökken, akkor az semmiképp sem tekinthető a javuló táplálkozás jelének (LIVI-BACCI 1999. 17–19. – tehát egy viszonylag egyszerű, de hatékony módszere lehetne a demográfiai vizsgálatoknak).

A badeni kultúra települései sem szolgáltatnak a népesség számára nézve adatokat, mivel a települések többségén nem kerültek elő lakóházak nyomai.⁵⁴

Mivel magyarázhatjuk végső soron a badeni kultúra demográfiai értelemben vett teljes eltűnését a kora bronzkorra? A kötött környezet és a kötött technológia megköveteli az egyre kevésbé termékeny földek művelését, ezzel együtt a növekvő munkabefektetést, miközben az egységnyi földterületre vagy munkamennyiségre jutó hozamok egyre csökkennek. A csökkenő hozamok elve alapján magyarázhatjuk a kultúra bukását (vö. Ricardo-elv és Malthus-féle modell – LIVI-BACCI 1999. 99.). Mindazok a találmányok és újítások, amelyek a középső rézkor vége táján felszínre bukkantak Európa területén és gyors expanzióval messzire jutottak, elvezettek egy új anyagi kultúra felemelkedéséhez, amely az előző időszakokhoz képest nagy területen terjedt el. Az újfajta életmód és technológia azonban, amely a felvirágzáshoz vezetett, középtávon alkalmazkodást igényelt, hosszú távon pedig rugalmatlanságot hozott, amely végül a bukáshoz (kihaláshoz, beolvadáshoz?) vezetett.

Agresszió, erőszak

Minden kultúra működéséhez egy bizonyos fokú harmóniára van szükség, egyfajta igényre az összhangot illetően. Ettől eltekintve azonban a társadalmak természetes állapota nem a béke és a stabilitás, hanem a változás és a konfliktus. Ennek mértéke viszont meghatározó: egy bizonyos határon túl már nem építi, hanem rombolja az adott kultúrát (HOLLÓS 1993. 55.).

⁵³ A régészet éppen a legjelentéktelenebb fordulatot tanulmányozza a legbehatóbban. Ennek köszönhetően a badeni kultúra edénytípológiája mára már annyira követhetlenné és kaotikussá vált, eredményei pedig – annak függvényében, hogy egyetlen teljes terjedelmében feltárt és közölt badeni települést sem ismerünk, amihez a többi részeredményt viszonyíthatnánk – olyannyira megkérdőjeleződtek, hogy ezzel itt nem is próbálunk meg többet foglalkozni (részletesebben ld. HORVÁTH ET AL. 2006b in print!).

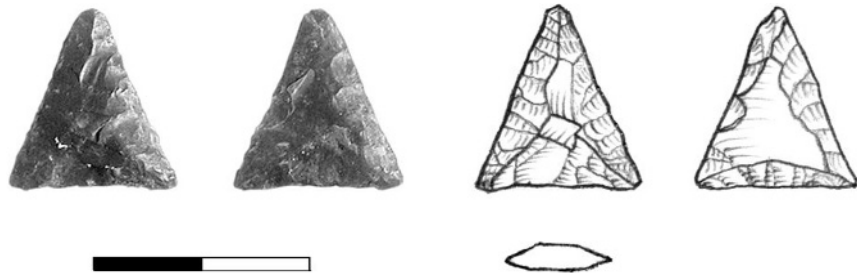
⁵⁴ A balatonöszödi település-feltárás új eredményei azt valószínűsítik, hogy a mocsári/vízparti településeken a föld fölé épített padlószinttel rendelkező, gerendavázas faházak terjedtek el (vö. *Pfahlbau, Feuchtbodensiedlung/Ufersiedlung*). Lelelőhelyünkön 4, a klasszikus fázisra keltezett épület alapja került elő, melyeket 7x6 méteres átlag területtel számolva összesen 168 négyzetméternyi lakott területet kapunk. Ez R. Naroll (BAHN–RENFREW 1999. 432–434.) átlagszámításai alapján a lakosság e periódushoz köthető számát 17 főben (a négyzetméter 1/10-e) határozza meg. Megdöbbentően kis szám, persze nem tudjuk, hogy a település teljes lakott élettartamának mekkora időrésszére vonatkozik (HORVÁTH ET AL. 2006A.).

Ha csak a badeni kultúra elterjedési hálózatát vizsgáljuk, virágzó, békés kép bontakozik ki előttünk. Szögezzük le azonban azt, hogy a törzsi társadalmak legáltalánosabb vonása a háborúzás, amelyben a kezdő ok mindig valamilyen családi ügy: gyilkosság, asszonylopás, boszorkányság stb. Hozzá kell tennünk azt a tényt, hogy a politikai rendszerek kialakulása a történelmi és az etnográfiai példák szerint mindig erőszakon alapult, annak eszköze pedig *par excellence* módon a háborúzás. Akár törzsi szervezetben, akár törzsek fölötti együttműködésben vagy netán főnökségben éltek tehát ebben az időben az emberek a Balaton déli partjának falvaiban, illetve tágabb értelemben a badeni kultúra területén, életük kettősségét a népességnövekedés, anyagi gyarapodás és jólét mellett minden bizonnyal az erőszak, háborúzás töltötte ki. Bár a badeni kultúra társadalmán belül nem mutatkoznak olyan jelek, amelyek arra utalnának, hogy hódító szándékú katonai réteggel rendelkezett volna, és eszközkészletében sem találhatók kifejezetten háborúskodásra kifejlesztett vagy arra használatos fegyverek,⁵⁵ mégis fel kell tennünk a kérdést: van-e az erőszaknak bármi nyoma az adott kor „békésnek” tűnő régészeti jelenségei között?

Az erőszak egy bizonyos megnyilvánulását, a véres állati áldozatok kategóriáját már feljebb Balatonöszöd településén bemutattuk.

A balatonöszödi badeni településen több mint ötven emberi csontvázat vagy vázrészét tártunk fel települési objektumokban. Kicsavarodott testük arra utalt, hogy nem adták meg nekik a szokásos végtisztességet, mint a „szabályos temetőikben” (ez alatt a településektől elkülönült temetkezési helyeket értjük), csak bedobták őket egy „alantas” helyre; nem helyeztek melléjük a túlvilági életre szánt ételt, italt és személyes tárgyakat, mint a temetőikben fekvőknél.

Az antropológiai vizsgálatok szerint az áldozatok különböző betegségekből szenvedtek (tyúkmell, sántaság, kefefejűség, látás- és halláskárosodás stb.). Az áldozati gödrök értelmezése többféle lehetőséget kínál. Talán a faluközösség nem egészséges tagjait konfliktushelyzetekben feláldozták annak reményében, hogy a közösségre sújtó átok alól felszabaduljanak; talán a szokásos, éves, ún. naptári rítusokra választottak mindig a betegek közül különböző egyedeket. Köztük magányos, de ketős, hármas, négyes temetkezést is találtunk. A többes temetkezések egyedei között talán életükben is szoros kapcsolat volt: egy családhoz tartoztak (anya és gyermeke), házasságban éltek vagy szabályellenes (szexuális, gazdasági, politikai szövetséges) kontaktust létesítettek egymással. Az sem kizárt, hogy a feláldozottak idegenek, nem a

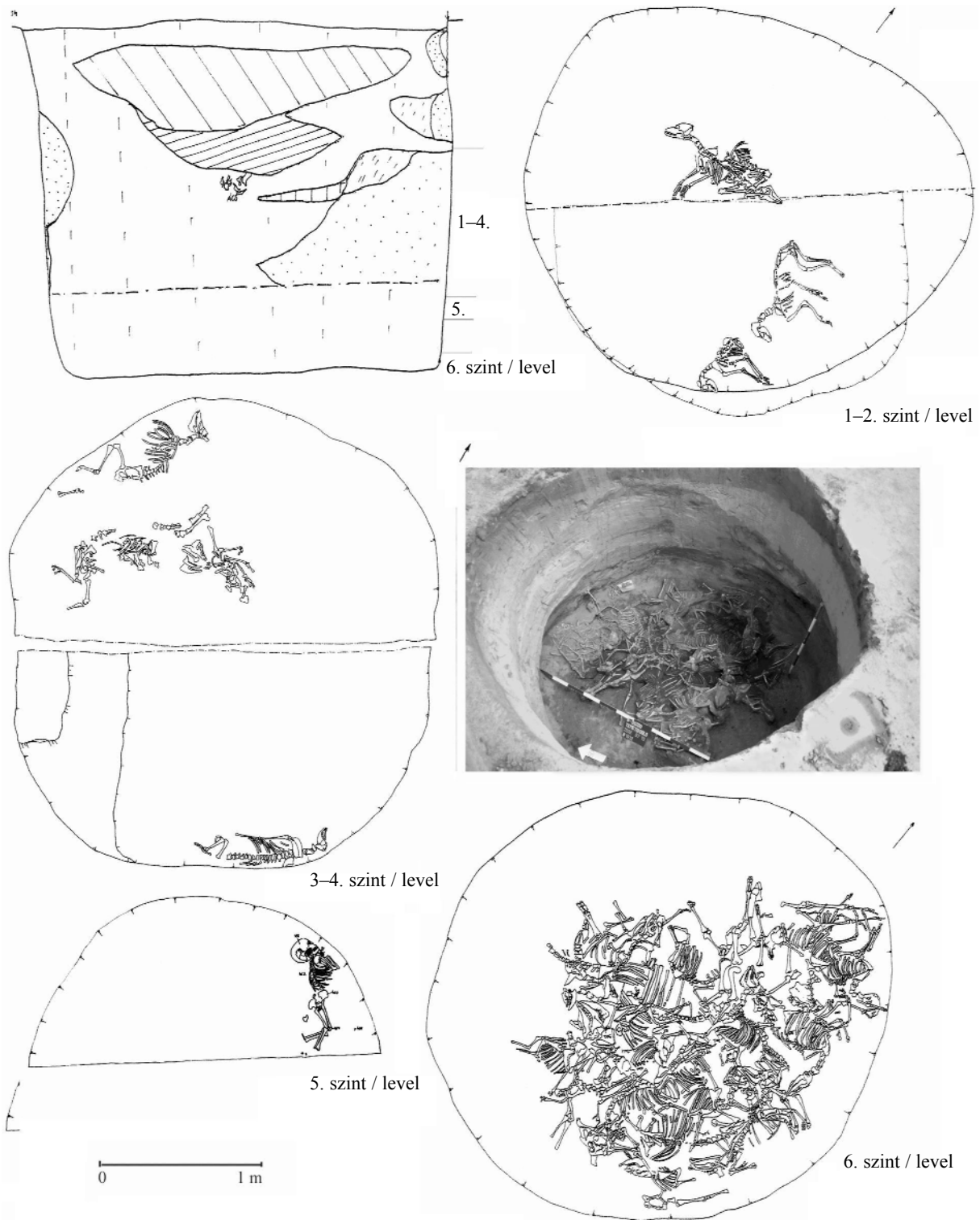
15. kép

Balatonöszöd–Temetői-dűlő: az 1489. gödör S-37. férfi vázának gerincében talált radiararitból pattintott nyílhegy

Fig. 15

Balatonöszöd–Temetői-dűlő: radiolarite arrowhead found in the spine of a male skeleton S-37, pit 1489.

⁵⁵ Vö. a harcibaltás népeket, a bodrogkeresztúri kultúrát a maga nagyméretű pattintott kovakéseivel vagy a gödörsíros kurgánok népét a buzogányokkal stb. Gyilkolni azonban mindennel, akár pusztá kézzel is lehet, mondhatni a szándékon van, és – mint ahogy S. Vencel találóan megjegyzi – nem kellene hozzá specifikusan kifejlesztett fegyverek (VENCLE 2004. 65.). Ölni lehetett pl. a háromszögletű nyílhegyekkel és a nyéllyukas baltákkal is, amelyek a badeni kultúra jellegzetes lelettipusát képviselik.

16. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő: 1612. áldozati gödör

Fig. 16

Balatonőszöd–Temetői-dűlő: sacrificial pit 1612

faluból származók voltak. Bárhogyan is: a badeni kultúrán belüli konfliktushelyzetek pórul jártjai, akik a közösségen belüli vagy közösségek közötti erőszak áldozatául estek (HORVÁTH 2004., ZOFFMANN 2004.).

Nem úgy tűnik, hogy ezek az emberek véletlenül pusztultak el, és ha már így történt, mintegy szívességet tettek közösségüknek azzal, hogy tetemüket áldozatul használhatták. Az 1489. gödör ötös temetkezésének esetében a 37. számú, 23–27 éves férfi gerinccsigolyájába ékelődve, szinte belekövesedve egy háromszögletű nyílhegyet találtunk (HORVÁTH 2004c. 98.). Ez egyértelmű bizonyíték arra, hogy ezt az embert szándékosan megölték: íjjal lenyilaszták (15. kép)

A legérdekesebb esetekben az áldozati gödrökben több rétegben helyeztek el áldozatot, általában az emberi tetemek mellett állati tetemeket is. Balatonőszödön az 1612. gödörben felül öt kutyát, középen egy kisgyermeket, legalul több mint harminc juhót (értelmezési lehetőség: birkanyáj a bojtárral és terelőkutyáival? – 16. kép) bontottunk ki; a 426. gödörben két nőt, egy szarvasmarhát, alatta kecskebakot és egyéb kiskérődzőket, a legalsó szinten egy nagytermetű férfit hátán csecsemővel (értelmezési lehetőség: apa gyermekével, a hozzá tartozó asszonyaival és állataival?).

Hogyan lehetséges, hogy ennyi életet és ekkora vagyont herdáljanak el egy-egy rítus során? Valójában ennyire gazdag volt ez a kor? Egy nyáj egyszeri alkalomból való feláldozása a leggazdagabb kultúra esetében is csak egyet jelenthet: nem egy ember felajánlását, hanem egy egész faluközösségét. Itt azonban újra vissza kell utalnunk arra a megállapításra, hogy a badeni kultúrán belül kimutatható a javak birtoklásának és elosztásának egyenlőtlensége. Az állati áldozatok esetében feltételezhetjük, hogy az áldozati állatok nagy részét azok az emberek ajánlották fel a közösség számára, akiknek ebből a legtöbb volt – tehát a vagyonosabb réteg. Voltak tehát előnyei, de hátrányai is annak, ha valaki tekintéllyel bírt saját közösségén belül.

Folytassuk a korszak talán leghíresebb példájával: Ötzi, a „jégemberrel” (Alpok, Olaszország és Ausztria határán). A badeni kultúra idején élt (Kr.e. 3350–3100), gleccserbe fagyott ember a korszak egyetlen lelete, ahol az emberi testet még ma is annak teljes fizikai valójában vizsgálhatjuk, lévén egy mumifikálódott holttest, amelynek ruházata, használati eszközei, de bőre, belső szervei is teljesen épen maradtak a jégben konzerválódva. Ma már biztosan állíthatjuk – CT és egyéb vizsgálatok alapján –, hogy Ötzi meggyilkolták. Halálát sebei, a vérveszteség, valamint a fagy okozta. Az is biztos azonban, hogy Ötzi is megsebesítette támadóját/támadóit, erről árulkodik a nyílhegyein és késén levő, az övétől eltérő DNS-t mutató emberi vér (LEITNER 2000.). Lehet ez egy groteszk véletlen? Láthattuk, nem kell a bolsanoi havasokig elmenni, hogy az erőszak jeleit felfedezzük a korszak társadalmában.

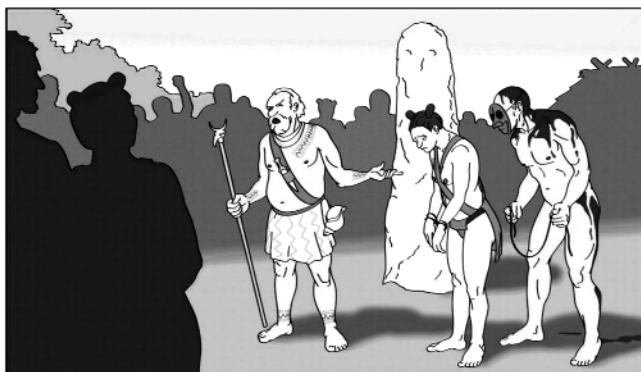
A közösségen belüli erőszak a „békésnek és hosszú életűnek tartott” badeni kultúra idején és területén egyáltalán nem volt ritka eset (17. kép).⁵⁶

A különböző kultúrájú közösségek közötti konfliktusokra is hozhatunk példát. A badeni kultúrával részben egyidős késő Tripolje kultúra Uszatoovo variánsa a Prut–Dnyeszter–Bug folyók között, és nyugatabbra az Al-Duna és Moldávia területén terjedt el (Kr.e. 3780–3320). Az Uszatoovo társadalmat katonai irányítású főnökségként írják le, elsősorban állattartással, főleg ló és

⁵⁶ Erőszakos sérülés nyomait mutatták ki a Ludanice, Michelsberg, Altheim, tölcséres szájú edények, gömbamfórás és zsinédgíszes edények kultúrájában is emberi csontvázakon (VENCL 2004.). A badeni kultúrán belül itt tárgyalhatjuk az ún. tömegsírokat, mint pl. Nitriánsky Hrádok–Zámeček, Balatonboglár, Lichtenwörth, Leobersdorf, Palotabozsok. Sokszor közvetett adatok is utalhatnak erőszakra: E. Neustupný pl. a vikleticei zsinédgíszes kultúra temetőjében végzett demográfiai elemzés során megállapította, hogy a 15–30 év közötti férfiak 15%-kal gyakrabban haltak, mint ahogy az természetes haláluk időpontja szerint következne, és ennek okát háborúskodásokban való részvételükkel magyarázta (VENCL 2004. 64.). Tulajdonképpen az erőszakosságokra és háborúskodásra adott egyik válaszreakció lehet a magaslati, védett/erődített települések megjelenése is a badeni kultúrában. A településeken előkerült emberi áldozatok egyfajta értelmezése pedig a népességszabályozás egyik megnyilvánulása is lehetne.

– Már megint csaprészezen jössz haza? És mi ez a rongy rajtad?
 – Are you coming home again drunk as an owl? And what is that rag you wearing?
 – Nadrágnak mondták vagy mi... az összes árut odaadtam érte...
 – They call it trousers or whatever... I gave in exchange all the goods...

– törvényeink szerint ezért halállal kell lakolnia!
 – by our law you are punished with death for that!

17. kép

Rekonstrukciós rajz – karikatúra „A békés badeni kultúra”-ról 3 képregény-kockában (rajzolta Peterdi Csaba)

Fig. 17

Reconstruction – cartoon on the „Peaceful Baden Culture” in three comics shots (drawing by Csaba Peterdi)

kérődzők tenyésztésével foglalkoztak. A társadalmat erős központi irányítás és korcsoport-intézmények jellemezték. Egyszerre csak ez a fejlett agro-kulturális társadalomrendszer totálisan összeomlott, és átadta helyét a pásztorkodó gödörsíros kurgánok népének. A Tripolje/gödörsíros váltás azonban nem ment végbe békés keretek között. A két kultúra között erős kereskedelmi, szociokulturális és háborús konfliktusokat mutat ki. A gödörsírosok „a hatalomátvétel” után előszeretettel emeltek kurgánt a késő Tripolje korszak egykori erődített magaslati településeinek (DOLUKHANOV 2004. 83–84.).

Nem véletlenül választottam ki ezt a térben távoli, időben egykorú példát, hanem azért, mert a badeni kultúra esetében is feltártak hasonló eseteket, csak nem ismerték fel ennek agresszív, hódító és leigázó jellegű vonását. Tiszavasvári–Gyepároson és Mezőcsát–Hörszögösön a kurgánépítők a badeni temető fölé emelték a halmot. Kalicz Nándor így magyarázta a jelenséget: „a kurgánépítők ismerték a temető helyét, mint szakrális körzetet, és ezért emelték itt...” (KALICZ 1999. 86.). Ugyanitt azonban azt is megjegyzi, hogy a mezőcsáti halom emelése közben a felhordás során több badeni sírt is elpusztítottak az építők, és gyakorlatilag feldúlták a temető nagy részét (másodlagos helyzetben feküdt a kősztlé is).

Kétegyháza határában az 5. és 6. kurgán alatt regisztráltak Cernavodă III.–Boleráz településnyomokat (ECSEDY 1978. 20., 30.).

Nos tehát: mi ez, ha nem egy ismert és lenézett, leigázott kultúra megszenteltelenítése? A kurgánépítők bizonyára ismerték ezt a helyet, és azt is nyilván tudták – hát persze, hogy tudták! –, hogy a badeni kultúra emberei számára ez egy szakrális, köztisztelőben álló hely. Épp ezért dúlták fel, szentségtelenítették meg, és „fejelték rá” a saját maguk nagyobb dicsőségére azt a monumentális, messzi távolságból virító, és még ma is meglevő reprezentatív építményt!

A természetfeletti

Balatonőszöd–Temetői-dűlőben nemcsak a feláldozott emberi és állati tetemek utaltak arra, hogy bonyolult vallási szertartásokat végeztek az itt élők: egy félbetörött, férfiarcot formázó

agyagmaszket is sikerült feltárunk (18. kép). Már előkerülésének pillanatában tudtuk, hogy nem mindennapi leletről van szó: hazánk területén ilyen típusú tárgy az őskor több évezredet felölelő időszakából nem került elő. A töredékről kétségtelenül megállapítható, hogy mit ábrázolt és mire szolgált. Már csak az volt a kérdés, hogy milyen környezetben, konkrétan: milyen szertartásra használták?

A lelet egy gödör tetején feküdt. A gödörből a klasszikus badeni kultúra kerámiatöredékei és állatsontok láttak még napvilágot. Néhány méterre tőle egy teljes szertartási tér bontakozott ki: keleti végében egy áldozati gödör juhok kitekert nyakú tetemeivel, mellette tüzhelyek és hamuzó-gödrök, ahol az áldozati állatokat előkészítették és a szertartást elvégezték (a metszetben jól látszott, hogy az objektumok összetartoztak, és egyszerre ásták őket a földbe). Ez egyedi eset volt, a badeni kultúra települési jelenségei között elsőként sikerült olyan bizonyítékot találnunk, amely az áldozati gödrökkel kapcsolatba hozható, és elárulja az áldozat jellegét is, amely a jelenségek alapján égő áldozat lehetett (HORVÁTH 2004A.).

A fenti jelenségek után nem kerülhetjük tovább a vallás témakörét, amely az őskori társadalmak egyik legfontosabb mozgatórugója volt. A vallás meghatározza, milyen a világ valójában, oly módon, hogy előírja a megfelelő hozzáállást, erősíti az embert, biztonságot és értelmet ad, növeli a megosztott közösségi élmények intenzitását. A vallást úgy definiálhatjuk, mint egyfajta hitet szellemi vagy természetfeletti erő létében. (A természetfeletti megnyilvánulhat lényként és erőként is.) Minden vallás három komponensből áll:

1. hit a természetfeletti;
2. mitológiák, amelyek ezeknek az erőknek a történeti tetteiről szólnak;

3. rítusok, amelyekkel ezeket a hatalmakat akarják befolyásolni abból a célból, hogy azok kedvezően járjanak el érdekükben. A rítusok megszervezett viselkedési minták, amelyek számos szimbolikus aspektussal rendelkeznek. A rítusok által újul meg a világ. A legtöbb rítus a következő gyakorlatok kombinációját használja a természetfeletti vel való kapcsolatteremtésre: imádság, felajánlás, áldozat, tárgyakkal való manipuláció, mítoszok elmondása és eljátszása, transzcendens állapot létrehozása zene, tánc, dráma, hallucinogén anyagok segítségével, hogy az individuum befogadóképessége javuljon.

A vallás szervezeti szinten lehet individualisztikus (spirituális), sámánisztikus, közösségi (ős- és halottkultusz, totemizmus) és egyházi kultusz (HOLLÓS 1993. XIII. fejezet).

18. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő 1072–1096. gödör: agyagálarc töredéke (rajzolta Ősi Sándor, fotózta Kádas Tibor, digitalizálta Schilling László)

Fig. 18

Balatonőszöd–Temetői-dűlő, pit 1072–1096: fragment of a clay mask (drawing by Sándor Ősi, photo by Tibor Kádas, digitised by László Schilling)

A fent ismertetettek alapján úgy véljük, hogy a badeni kultúrában a közösségi kultuszokat gyakorolták. Két, széles körben elterjedt közösségi szertartás létezik, amelyek a leszármazási csoportokra jellemzőek: az öskultusz (halottkultusz)⁵⁷ és a totemizmus.⁵⁸

A vallás középpontjában mindig az életválságok és a sorscsapások rítusai állnak. Régészeti módszerekkel ezekből a kultuszokból csak a rítusok néhány fajtáját tanulmányozhatjuk. Az emberi és állati áldozatokról már volt szó, nézzük, mit vizsgálhatunk még!

Feltűnő, hogy a rítusokban vagy szertartásokban szerepet játszó kebles edények legkorábbi feltűnése a svájci tóvidéken lokalizálható, ám a korai ábrázolásokon még csak a feltűnően dús kebel látszik. Később – és egyértelműen déli hatásként – jelenhetett meg a badeni kultúrában már kanonizált ábrázolásként feltűnő, keresztszalaggal ellátott, déli eredetű női idoltípus (vö. MAKKAY 1987., BAUERN 1990., PETRASCH 1984., NEVIZÁNSKY 2002.) (14. kép).

A kulturális antropológia szerint közvetlen kapcsolat van a nép munkamódszere és dalainak stílusa között. A dalok előadása sokszor összekapcsolódik a táncsal. A tánc olyan viselkedésforma, amely kulturálisan meghatározott mintákból, céltudatos, szándékosan kialakított ritmikus testmozgásból és gesztikulációból áll. Megkívánja a zenét, éneket, a díszítő festést, és a maszk használatot. Szimbolikus tartalma a nyelvhez hasonlóan önkényes és kulturálisan egyedi jelentéseket hordoz. Fontos része a közösségi tanulásnak, ezért gyakran az egyén vagy közösség számára fontos esemény okozta izgatottsági állapottal együtt jelentkezik, így gyakran része azoknak az avatási szertartásoknak, amelyek a közösségben

betöltött szerepváltozásokat (gyerekből felnőtté, közemberből tisztviselővé válást) jelzik (TURNER 2002).

Voltak-e a badeni kultúrában hangszerek? A zenéhez és tánchoz használt ütős és fúvós hangszerek nagy része szerves anyagból készült (fából, bőrből), így nem maradt ránk. Ránk maradt azonban – éspedig mindjárt két leletről van szó, amely kizárja a véletlenszerűséget – két Triton-csiga (*Tritonium nodiferum*) kürt, amely csigafaj a Földközi-tengerben él, onnan került távolsági kereskedelem útján (hála a kocsinak, amely elhozta olyan messziről!) a badeni kultúra egy-egy településére: Keszthely–Fenékpusztára⁵⁹ és Budapest–Békásmegyerre (BANNER

19. kép

Budapest–Békásmegyer: Triton-csiga kürt a badeni kultúra településéről (MNM-RÖ 57.1.1. H.: 22,7 cm, sz.: 14,5 cm, fotó: Dabasi András)

Fig. 19

Budapest–Békásmegyer: Triton-snail trumpet from the settlement of Baden Culture (Hungarian National Museum RÖ 57.1.1. length: 22.7 cm, width: 14.5 cm, photo by András Dabasi)

⁵⁷ Ennek megnyilvánulásai az emberi koponyákkal végzett manipulációk, mint pl. a zillingtali (Au) település 1. gödrében talált trepanált férfikoponya, a Keszthely–fenékpusztai szertartási ház a tűzhellyel, koponyával és a Triton csigával, végső soron a mozgatható fejű női idolkat is e kultusz kellékei közé sorolhatjuk (ENĂCHESCU 2004.).

⁵⁸ Erre az állatáldozatok módszeres alkalmazása utalhat (HORVÁTH 2006A.).

⁵⁹ Elképzelhető, hogy szertartási házból került elő, bár a feltárás és a kronológia meglehetősen zavaros. Protobolerázi fázis? (KALICZ 2001. 387–388.).

20. kép

Rhyton-leletek

1: Pilismarót–Basaharc 359. sír
(TORMA 1973. alapján),

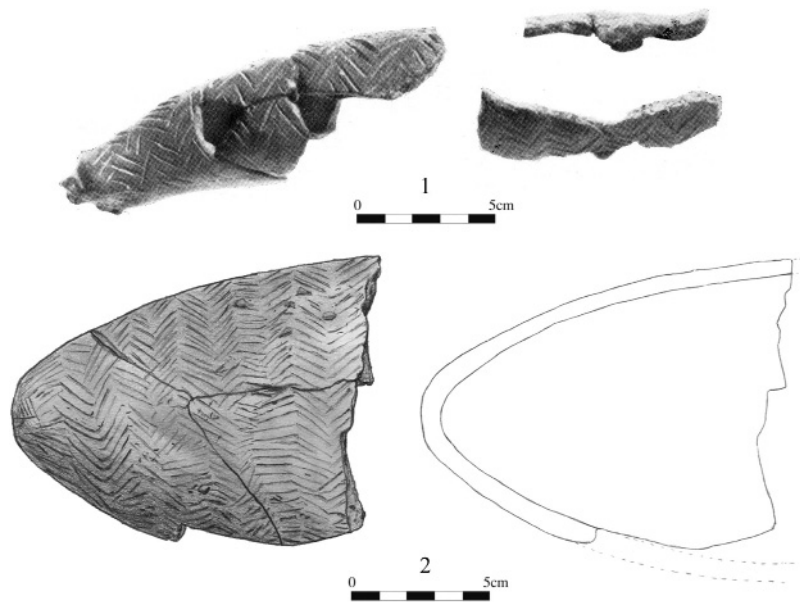
2: Balatonőszöd–Temetői-dűlő
1976. gödör

Fig. 20

Finds of rhytons

1: Pilismarót–Basaharc, grave 359
(after TORMA 1973),

2: Balatonőszöd–Temetői-dűlő,
pit 1976

1956. 69. T. XXXIX: 1.). Elképzelhető, hogy a csigákból hallucinogén anyagokat lehetett kivonni, amelynek „hatását” különféle szertartásokon vetették be (GLOWACKI 2005.) (19. kép).

Becsességüket bizonyítja, hogy megkísérelték hasonló tárgyak utánzatát agyagból is előállítani (ivókört/rhyton leletek: Pilismarót–Basaharc 359. sír – TORMA 1973. Abb. 5: 1., Balatonőszöd–Temetői-dűlő,⁶⁰ Pécsbagota⁶¹?) (20. kép). Zene tehát volt.

A testdíszítő festés bizonyítékai a badeni kultúrából jól ismert pecsételők (FÁBIÁN 2003.). Balatonőszödon két darab került elő piros festékfoltokkal, az egyik mellett piros, csiszolt oldalú festék (okker)rög is volt a gödörben (21. kép).

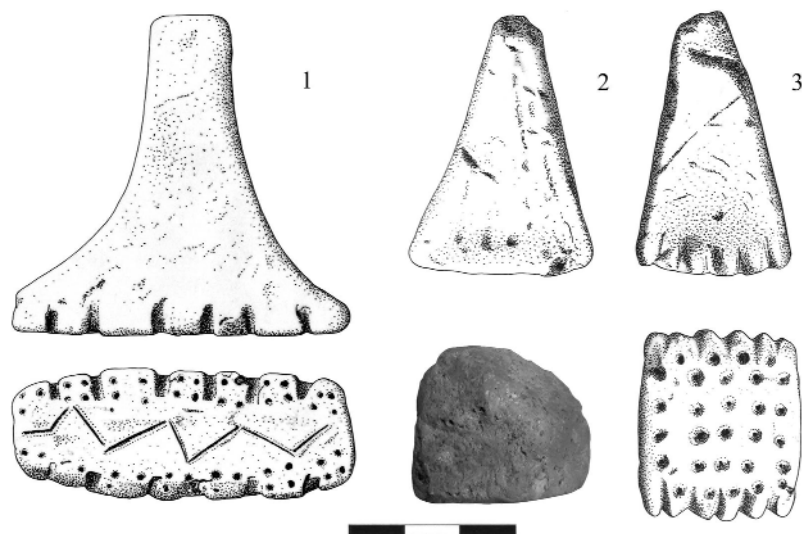
Minden adott hát, hogy például egy badeni felnőtté avatási szertartást (amelynek kellékei a maszk, díszítő festék, zene/tánc, és valamilyen narkotikum használata⁶²) szinte magunk előtt lássuk.

21. kép

Balatonőszöd–Temetői-dűlő:
pecsételők a 2581. és 2595.
gödörökből, és az egyik gödörből
a pecsételő mellett előkerült
festékrög (rajzolta Ősi Sándor,
fotózta Schilling László)

Fig. 21

Balatonőszöd–Temetői-dűlő:
stamps from pits 2581 and 2595,
and a pigment piece found beside
a stamp in one of the pits
(drawing by Sándor Ősi,
photo by László Schilling)

⁶⁰ 1976. gödör: bolerázi fázis (publikálatlan).

⁶¹ A kép nagyon rossz minőségű (KALICZ 2001. 388–389. Abb. 4: 8.).

⁶² A badeni kultúra *kernos*-szerű edényeihez hasonlókat az eleusziszi mítoszokhoz kapcsolódó beavatási szertartásnál használtak az antik Görögországban (MYLONAS 1961. 221–222.).

Kik vezethették ezeket a fontos társadalmi-vallási eseményeket? Makkay János szerint a kultuszoknak jól kialakult, szinte megkövesedett rendszere volt, amellyel minden bizonnyal együtt járt a kultuszcselekményeket végző papság megléte. Véleménye szerint ezek nem varázslókra vagy sámánokra emlékeztető személyek voltak. Feltételezi, hogy már a termelőmunkában sem vettek részt, hanem a társadalom tartotta el őket (MAKKAY 1963. 14.).

Az bizonyára nyilvánvaló, hogy a keresett személyekben egyszerre lássunk társadalmi és vallási vezetőket, mert ez a két funkció rendkívül erősen összekapcsolódott, valamint az is, hogy ilyen típusú embereket csak a felső, elitréteg tudott kitermelni. Az is nyilvánvaló a vörsi példa után, hogy férfiak és nők is lehettek vezetők. Magam olyan jellegű személyeket látok bennük, mint amilyeneket Mezopotámia területén a kutatások körvonalaztak, természetesen lényegesen egyszerűbb formában, hiszen a badeni kultúra területén nem léteztek templom-gazdaságok és intézményesített vallás, államszervezet.⁶³

Összegzés

Hogyan összegezhethetnénk a badeni kultúra társadalmáról rendelkezésre álló ismereteinket a fenti részletek alapján? A Kr.e. 3800/3600 – 2800/2600 között élő, hosszú életű, nagy kiterjedésű badeni kultúra társadalmával valószínűleg törzsekbe szerveződött, amelyek kisebb területeken már törzsek fölötti együttműködésbe olvadhattak. Nagyállattartáson alapuló, földműveléssel kiegészített gazdálkodást folytattak, amely a szarvasmarha-csordák és a juh- és kecskenyájak nagyságán alapult. Ezeket az állatokat hatalmi szimbólumoknak is tekintették, rítusaik nagy részének főszereplői voltak. A társadalmat férfiak vezették, de kivételes módon kiemelkedően magas rangot viselhettek a nők is. Egészen biztos, hogy ismert volt köztük a társadalmilag intézményesített házassági kapcsolat, amelynek gazdasági jelentősége lehetett (vö: menyasszonypénz). Valószínűleg az anyai ágon való leszármazás és letelepedés alapján szerveződött a társadalmuk. A társadalom megosztott volt, kevesek kezében nagy vagyon és ebből származó hatalom gyűlt fel, amelyet státuszszimbólumokkal (ritka, értékes tárgyakkal, fegyverekkel) hangsúlyoztak. Ezek a kevesek bíráskodtak, vezettek, és közülük kerültek ki a vallási vezetők is.

A kultúra élete egyáltalán nem volt békésnek mondható, számos belső és külső konfliktushelyzet zavarta. A sokféle típusú, véres erőszakra utaló áldozat gyakorisága azt mutatja, hogy a társadalmi problémákat (a hatalmi rendszer ellen lázadó közösségek, külső ellenség, természeti sorscsapások?) a vezetők közösségi áldozatokkal próbálták semlegesíteni.

Bár a konfliktusok jelezték, hogy valami nincs rendben és változtatásra volna szükség, mindazok az újítások, amelyek a kezdetekkor megadták a lökést a fejlődéshez, hosszú távon már visszafogták azt. A badeni kultúra képtelen volt az általa jól beváltak minősített szokásain változtatni, elvesztette rugalmasságát és adaptációs képességét. Ez elsőként új népcsoportok (kostolaci kultúra, gödörsíros kurgánok népe) beszívargását, egyre nagyobb területhez való jutását, ezzel együtt

⁶³ „Akik részt vettek a vallásgyakorlatban, tiszttségüket nem főfoglalkozásként töltötték be, hanem feladatuk egy részét bérbe adták vagy eladták másoknak. Mivel a tiszttségeket örökösödés útján is szokás volt megosztani, olyan helyzet jött létre, hogy egy kultusz-feladatkör ellátója csupán évente néhány napig gyakorolta tiszttségét. Az a lényeges ebben a tényben, hogy mivel a feladatoknak vallási és szertartási jelentősége volt, és szakértelmet igényeltek, az ilyen tiszttségeket csak az kaphatta vagy vásárolhatta meg, aki képes volt ellátni ezeket, vagy a templomi hatóságok számára elfogadható képviselőt tudott állítani maga helyett. Így egyrészt a vallásgyakorlatban tevékenykedők száma valószínűleg igen nagy volt a tiszttségek és a velük járó bevételek megosztása miatt, másrészt viszont az ilyen szolgálatok ellátása egy bizonyos csoportra korlátozódott, amely valószínűleg a *mâr bani*, azaz a törvény szerint meghatározható *polgárok*-ként azonosított csoport volt. Semmilyen értelemben nem lehet ezeket az embereket papoknak tekinteni a szó mai értelmében.” (KUHRT 2005. 323–324.)

a badeni kultúra népességének eleinte szinte észrevétlen, később egyre nagyobb fokú asszimilációját jelentette. A badeni kultúrát illetően azonban fokozatosan passzivitáshoz, öntudat- és presztízsvesztéshez vezetett az élet számos terén, amelyet elkerülhetetlenül követett a kultúra önálló jellegének elvesztése.⁶⁴

LELŐHELY/ SITE	Topográfiai név/ Topography name	Méret/Size (m ²)	Megjegyzés/ Note	Jellege/ Character	Kultúra + korszak/ Culture + period	Ásató, ásatás ideje/ Excavator, time of excavation	Irodalom/ Literature
1. Zamárdi	Szamárdomb	?	Horváth I. magángyűjteményében.	?	Baden	szórvány	KALICZ 1981., Abb.7.1.
	Kútvolgyi-dűlő	Nem ismert. Feltárt: 3200		vízparti	Balaton– Lasinja Boleráz	Kiss V. 2002, M7/S1 Hajdú Á. 2004	KIRÁLY 2004. III. 47–51.
2. Szólád	Öregaszó	nagy kiterjedésű, nem ismert	leletmentés, 4. objektum =Balaton- őszöd– Csárdai dűlő?	vízparti	Baden	Oross Krisztián, 2001. Hansel B. 2003, M7/128 km	SMMI Adattár KIRÁLY 2004. III. 64.
	Kertek mögött	1 objektum		vízparti, domb- hát	Baden		
3. Balatonőszöd	Temetői-dűlő	100.000	A vízpart másik oldalán	vízparti	B–L, Furchenstich Boleráz– Baden	Belényesy– Horváth– Sófalvi A. 2001-2, S/10 Hajdú Á. 2003, M7/128 km	KIRÁLY 2004. III. 23–26.
	Csárdai-dűlő	nagy kiterjedésű, nem ismert	Szólád– Öregaszó 2. része =Szólád- Kertek alja?	vízparti	Baden		KIRÁLY 2004. III. 56–58.
4. Andocs	Nagytoldi- puszta– Eperfás	nagy kiterjedésű, kb. 350x120 m	leletmentés		Boleráz– Baden	Draveczy B. 1964–65	DRAVECZKY 1964A., DRAVECZKY 1965., DRAVECZKY 1970.
5. Balatonszemes	Egyenes-dűlő	23.000 feltárt	lepusztult lelőhely	vízparti	Baden	Serlegi G. 2003, M7/S19	KIRÁLY 2004. III. 29–31.
	Szemesi berek	54.000 feltárt, nagy kiterjedésű		vízparti	Baden	Honti Sz.– Németh P.G. 1999–2000, M7/S13	KIRÁLY 2004. I. 5–9, II. 6-9.

⁶⁴ A kéziratot lezártam 2006. februárjában.

6. Balatonlelle	Úszó u. 74–76.	nagy kiterjedésű	szomszédos lőszhátakon	vízparti	Boleráz– Baden	Ecsedy I. 1976, 1. gödör	ECSEDY 1982., KIRÁLY 2004. III. 18–23.
	Országúti-dűlő Felső Gamász	nagy kiterjedésű	település temető össze- tartoznak	vízpart két oldalán	B–L, Furchenstich, Protoboleráz, Boleráz, Baden	Sófalvi A. 2002, M7/S-16–17	
7. Balatonboglár	Berekre-dűlő Borkombinát	nagy kiterjedésű, 14.200 és 37.000	ugyanaz a település	vízparti	B–L, Furchenstich, Boleráz, Baden, Kostolac	Honti Sz.– Költő L.– Németh P.G. 1980?, 2001–2002, M7/S-25	HONTI 1981. KIRÁLY 2004. II. 28–32.
8. Ordacsehi	Major	nem ismert, 4200 feltárt		vízparti	B–L, Baden, Kosztolác	Füle P. 1994, M7/S31	KIRÁLY 2004. I. 4. KIRÁLY 2004. II. 15–20., KIRÁLY 2004. III. 40–45.
	Bugaszeg	nagy kiterjedésű, 90.000 feltárt	domb- vonulatokon	vízparti	B–L, Furchenstich, Boleráz, Baden	több team, 2000–2003 M7/S29	
9. Fonyód	Bézsény- puszta	nagy kiterjedésű temető, önálló vagy telepen belüli?	ugyanaz a település és temetője? 51.800 feltárt	vízparti	B–L, Boleráz, Baden	Gallina Zs.– Somogyi K. 2003, M7/S33	KIRÁLY 2004. III. 34–40.
	Bézsény- puszta A-B		nem ismert	mocsárból kiemelkedő földnyelven Bacsák Gy. leírása alapján	?	1935 urnasírok rigolizálás közben, 1–9, 18–21, és egy tűzhely	BANNER 1956. 37., 38., 39., 40., 41. lelőhely
	Garai földje	nem ismert	Oláh J. földje	tűzhely és ház?, sír			
	Római sánc	nem ismert	szórvány	magaslat		urnasír	
	Várhegy	nem ismert	szórvány	magaslat		szórvány	
	Dögtér (Zichy u.)			?		szórvány	
10. Balaton- keresztúr	Réti-dűlő	nagy kiterjedésű, feltárt 50.000	a badeni kultúra objektumai kb. 10%-án a lelőhelynek	vízparti	B–L, Furchenstich, Boleráz	Fábián Sz. 2003–2004, M7/S35	KIRÁLY 2004. III. 10–15.
11. Balaton- berény	Ady E. u.	?	kocsimodell és edény- töredékek	?	Boleráz	Ajándékozás	BONDÁR 2004. 12.
12. Tikos	Nyárfás-dűlő	nagy kiterjedésű, 9000 feltárt	dombháton		B–L, Furchenstich, Protoboleráz, Klasszikus Baden	Németh P.G.– Siklósi Zs. M7/S43	KIRÁLY 2004. III. 45–47.

13. Vörs	Majorsági épületek	2. és 3. sír	önálló vagy telepen belüli? ÉK-re a falutól		Boleráz?	Pekáry T. 1952, leletmentés	BANNER 1956. 324. lelőhely
14. Keszthely	Apátdomb	nagy kiterjedésű	magaslati?	vízparti	Boleráz–Baden	Sági J. 1906	MRT I, 21/49. lh.
15. Sármellék	Égenföld	nagy kiterjedésű, 26 objektum	a lelőhelyet megsemmisítették	vízparti, É–D dombvonulat	Klasszikus Baden	Virág Zs. 1985	VIRÁG 1999.
16. Balaton-magyaród	Kiskányavár	nagy kiterjedésű	magaslati?	vízparti	Boleráz–Baden	A és B lelőhely összefügg	ÉVEZREDEK 1996. 38–39.
17. Kaposújlak	Várdomb dűlő	nagy kiterjedésű, feltárt 40.000	dombháton	vízparti		Gallina Zs.–Somogyi K. 2002.	SOMOGYI 2004.
18. Nagykanizsa	Billa Áruháza	nagy kiterjedésű, feltárt 1.500	feltárt 1500, csak az ÉNy–Ny-i része, 41. objektum		Klasszikus Baden C–D1	Horváth L.	BARNA 2003.
	Inkey kápolna	nagy kiterjedésű, feltárt 7.500			B–L., Klasszikus Baden IIB–III.		KALICZ 2003.

B-L: Balaton-Lasinja

Irodalom

BAHN–RENFREW 1999.

Peter Bahn – Colin Renfrew: Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Osiris Tankönyvek. Budapest 1999.

BANNER 1956.

János Banner: Die Pécelér Kultur. ArchHung XXXV. 1956.

BAR ADON 1980.

Pessah Bar Adon: The Cave of the Treasure: the Finds from the Caves in Nahal Mishmar. Judean Desert Studies, Israel Exploration Society, Jerusalem 1980.

BARNA 2003.

P. Barna Judit: Késő rézkori település Nagykanizsa–Billa lelőhelyen. [Late Copper Age Settlement in Nagykanizsa–Billa.] *Zalai Múzeum* 12. 2003. 97–142.

BAUERN 1990.

Die ersten Bauern. Pfahlbaufunde Europas. Forschungsberichte zur Ausstellung im Schweizerischen Landesmuseum und zum Erlebnispark. Ausstellung Pfahlbauland in Zürich. Band 1: Schweiz. Band 2: Einführung, Balkan und angrenzende Regionen der Schweiz. Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1990.

BOAS 1975.

Franz Boas: Népek, nyelvek, kultúrák. Gondolat Kiadó, Budapest 1975.

BOHANNAN–GLASER 1997.

Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Szerk. Paul Bohannon – Mark Glaser. Panem Kft, Budapest 1997.

- BONDÁR 1984.
Mária Bondár: Neuere Funde der Kostolac- und der Spätbadener Kultur in Ungarn. *ActaArchHung* 36. 1984. 59–84.
- BONDÁR 1999.
Bondár Mária: A badeni kultúra újabb és „elfelejtett” idoljai. [The latest and the „forgotten” idols of the Baden Culture.] *WMMÉ* XXI. 1999. 39–60.
- BONDÁR 2002.
Bondár Mária: A badeni kultúra kutatási helyzete Magyarországon (Vázlat). [Der Forschungsstand der Badener Kultur in Ungarn (Abriss).] *MFME – StudArch* VIII. 2002. 7–30.
- BONDÁR 2004.
Bondár Mária: A kocsi a késő rézkori Európában. [Der Wagen im Spätkupferzeitlichen Europa.] *ArchÉrt* 129. 2004. 5–34.
- BONDÁR–HONTI–KISS 2000.
Bondár Mária – Honti Szilvia – Kiss Viktória: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. [The preceding archeological excavation of the planing M7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary Report I.] *SMK* XIV. 2000. 93–114.
- Bóna 1960.
István Bóna: Clay Modells of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. *ActaArchHung* 12. 1960. 83–111.
- BOROFFKA–STAPELFELDT 1995.
Nikolaus Boroffka – Thilo Stapelfeldt: Bemerkungen zu einer balkanischen Gefässform: Die Saucière. *ArchMoldovei* 18. 1995. 277–288.
- BÖKÖNYI 1974.
Sándor Bökönyi: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
- CAPITANI ET AL. 2002.
Annick de Capitani – Sabine Deschler-Erb – Urs Leuzinger – Elisabeth Marti-Grädel – Jörg Schibler: Die jungsteinzeitliche Seeufersiedlung Arbon-Beliche 3, Funde. *Archäologie im Thurgau* 11. 2002.
- CARMAN–HARDING 2004.
Ancient Warfare. Archaeological Perspectives. Eds. John Carman – Anthony Harding. Sutton 2004.
- CARNEIRO 2002.
Robert L. Carneiro: The Tribal Village and Its Culture: an Evolutionary Stage in the History of Human Society. In: *The Archaeology of Tribal Societies*. Ed. William A. Parkinson. International Monographs in Prehistory, Archaeological series 15. 2002. 34–53.
- CLUBE–NAPIER 1990.
Viktor Clube – Bill Napier: *The Cosmic Winter*. Basil Blackwell, Oxford 1990.
- CRAIG ET AL. 2003.
Oliver E. Craig – John Chapman – András Figler – Pál Patay – Gillian Taylor – Matthew J. Collins: 'Milk Jugs' and other myths of the Copper Age of Central Europe. *EJA* 6: 3. 2003. 251–265.
- DOLUKHANOV 2004.
Pavel M. Dolukhanov: War and peace in Prehistoric Eastern Europe. In: *CARMAN–HARDING 2004*. 73–89.

DOUGLAS 2003.

Marie Douglas: Rejtett jelentések. Osiris könyvtár, Budapest 2003.

DRAVECZKY 1964.

Draveczky Balázs: A bogátpusztai (Somogy m.) függeszthető edény. [Topf mit Anhängelöchern von Bogátpusztá, Kom. Somogy.] *JPMÉ* VI–VII. 1963–1964. (1965) 141–143.

DRAVECZKY 1964A.

Draveczky Balázs: Andocs–Nagyoldipusztá–Eperfás *RF* I. 18. 1964. 4.

DRAVECZKY 1965.

Draveczky Balázs: Andocs–Nagyoldipusztá–Eperfás *RF* I. 19. 1965. 3.

DRAVECZKY 1970.

Draveczky Balázs: Somogy megye régészeti képeskönyve. Somogyi Múzeum 17. 1970.

DUMITRESCU 1974.

Vladimir Dumitrescu: Arta Preistorica in Romania. Editura Meridiane, București 1974.

EARLE 2000.

Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology. Ed. Timothy Earle. A School of American Research Book, Cambridge 2000.

ECSEDY 1978.

István Ecsedy: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. *Fontes AH* 1978.

ECSEDY 1982.

Ecsedy István: Későrézkori leletek Boglárlelléről. [Late Copper Age Finds from Boglárlelle.] *CAH* 1982. 15–27.

ENĂCHESCU 2004.

Cristina Enăchescu: Spirituality elements in the Cernavodă III–Boleráz complex. In: Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages. Eds. Victor Cojocaru – Victor Spinei. Trinitas, Iași 2004. 47–62.

ÉVEZREDEK 1996.

Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Szerk. Költő László – Vándor László. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996.

FÁBIÁN 2003.

Fábián Szilvia: Rézkori pecsétlő Balatonkeresztúr–Réti dűlőről. [Copper Age pintadera from Balatonkeresztúr–Réti-dűlő.] *Ősrégészeti levelek* 5. 2003. 33–38.

FETTICH 1969.

Fettich Nándor: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében. [Neue Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken.] *Ethn.* 80. 1969. 29–71.

FIGLER ET AL. 1997.

András Figler – László Bartosiewicz – György Füleký – Ede Hertelendi: Copper Age settlement and the Danube water system: a case study from north-western Hungary. In: Landscapes and Flux. Eds. John Chapman – Pavel M. Dolukhanov. Oxford Books, Oxford 1997. 209–230.

FÖLDES 1974.

Földes László: Árucseré és piac a hagyományos társadalmakban. *Világosság* 1974: 6. 343–351.

DER GESCHMIEDETE HIMMEL 2004.

Der geschmiedete Himmel. Die Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren. Hrsg. Harald Meller. Theiss Verlag, Stuttgart 2004.

GLOWACKI 2005.

Mary Glowacki: Food of the Gods or mere mortals? Hallucinogenic Spondylus and its interpretive implications for early Andean society. *Antiquity* 79.: 304. 2005. 257–269.

GODS 2000.

Gods and Heroes of Bronze Age Europe. The roots of Odysseus. 25th Council of Europe Art Exhibition. Eds. Katie Demakopoulou – Christiane Eluère – Jorgen Jensen – Albrecht Jockenhövel – Jean-Pierre Mohen. Germany 2000.

GOLD 2003.

Gold und Kult der Bronzezeit. Ausstellungskatalog, Germanisches Nationalmuseums, 22 Mai bis 7 September 2003. Hrg. Tobias Springer. Nürnberg 2003.

PETROU–BUDJA 2003.

Stavros Petrou – Mihael Budja: Slovenia. In: Recent Research in the Prehistory of the Balkans. Ed. Dimitri V. Grammenos. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 3. Thessaloniki 2003. 177–193.

HARDING 2004.

Anthony F. Harding: European Societies in the Bronze Age. Cambridge World Archaeology. Cambridge 2004.

HÉTKÖZNAPOK 2004.

Hétköznapiak és vallásos élet a rézkor végén. A Baden-kultúra 5000 éves emlékei Budapest. / Everyday life and spirituality at the end of the Copper Age. 5000 years old remains of the Baden Culture in Budapest. Szerk. Endrődi Anna. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2004.

HOLLÓS 1993.

Hollós Marida: Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest 1993.

HONTI 1981.

Honti Szilvia: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. [Ein Grab aus der Kupferzeit von Balatonboglár.] *SMK* 4. 1981. 25–42.

HONTI ET AL. 2002.

Honti Szilvia – Belényesy Károly – Gallina Zsolt – Kiss Viktória – Kulcsár Gabriella – Marton Tibor – Nagy Ágnes – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Sebők Katalin – Somogyi Krisztina: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. [Rescue excavations in 2000–2001 on the planned route of the M7 motorway in Somogy County. Preliminary Report II.] *SMK* XV. 2002. 3–36.

HONTI ET AL. 2004.

Honti Szilvia – Belényesy Károly – Fábián Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Oszás Anett – Polgár Péter – P-Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003) Előzetes jelentés III. [Preliminary Report III. The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy county.] *SMK* XVI. 2004. 3–70.

HORVÁTH 2002.

László András Horváth: Ein mittelpopperzeitliches Kupfermesser mit gekrummtem Ende von Csongrád–Bokros. *Ősrégészeti Levelek* 4. 2002. 18–29.

- HORVÁTH 2000.
Horváth Tünde: Az őrlés folyamata és szerszámai az őskor időszakában Magyarországon. *Panniculus* 5. 2000. 1–143.
- HORVÁTH 2002A.
Horváth Tünde: Rejtőzködő múlt. Rézkori álarc az M7-esen. *Élet és Tudomány* 23. 2002. június 7. 711–714.
- HORVÁTH 2002B.
Horváth Tünde: Késő rézkori agyagmaszk Balatonöszödről. *Ősrégészeti Levelek* 4. 2002. 31–40.
- HORVÁTH 2002C.
Tünde Horváth: A unique anthropomorphic representation of Baden culture. *Antaeus* 25. 2002. 423–426.
- HORVÁTH 2004A.
Tünde Horváth: A new human representation from the Baden culture: a Mask from Balatonöszöd. *ActaArchHung* 55. 2004. 179–237.
- HORVÁTH 2004B.
Tünde Horváth: Late Copper Age settlement in Balatonöszöd, Hungary. *AAC* XXXIX. 2004. 59–85.
- HORVÁTH 2004C.
Horváth Tünde: Emberi vázakat tartalmazó objektumok Balatonöszöd–Temetői dűlő badeni településéről. [Summary.] *SMK* 16. 2004. 71–110.
- HORVÁTH 2006A.
Horváth Tünde: Állattemetkezések Balatonöszöd–Temetői dűlő badeni településen. *SMK* 17. 2006. in print.
- HORVÁTH 2006B.
Tünde Horváth: The Chronological Role of Chipped Stone Implements in the Early and Middle Bronze Ages. In: Vélemények a Koszideréről. Konferenciakötet. Szerk. Vicze Magdolna. Százhalombatta 2006. in print.
- HORVÁTH ET AL. 2006A.
Tünde Horváth – Katalin Herbach – Zsolt Vasáros – Katalin Gherdán: Häuser der Badener Kultur am Fundort Balatonöszöd–Temetői dűlő. *ActaArchHung* 58. 2007. in print.
- HORVÁTH ET AL. 2006B.
Tünde Horváth – Katalin Gherdán – Katalin Herbach – Maria Hajnalova – Martin Hložek – Martin Prokeš: Techno-tipológiai megfigyelések a badeni kultúra fazekasáruin Balatonöszöd–Temetői dűlő badeni településen. *ΜΩΜΟΣ* 4. 2006. in print.
- KALICZ 1976.
Nándor Kalicz: Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. Festschrift für R. Pittioni zum 70. Geburtstag. *ArchAu* Beiheft 13. 1976. 188–202.
- KALICZ 1981.
Nándor Kalicz: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. In: XI. Internationale Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit. Xanthi, 4–10 October 1981. *Symposia Thracica* 1981. 232–256.
- KALICZ 1999.
Kalicz Nándor: A késő rézkori badeni kultúra temetője Mezőcsát–Hörsöngösön és Tiszavasvári–Gyepároson. [Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát–Hörsöngös und in Tiszavasvári–Gyepáros.] *HOMÉ* 37. 1999. 57–101.

- KALICZ 2001.
Nándor Kalicz: Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen. In: Cernavodă III. – Boleráz – Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg. Petre Roman – Sauana Diamandi. Symposium Mangalia/Neptun, 18–24. Oktober 1999. *Studia Danubiana*, ser. Symposia 2. București 2001. 385–422.
- KALICZ 2003.
Kalicz Nándor: Újkőkor végi és rézkori megtelepedés maradványai a Nagykanizsa Inkey-kápolna mellett. [Endneolitische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa Inkey-Kapelle.] *Zalai Múzeum* 12. 2003. 7–47.
- KIRÁLY 2004.
Az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárásai I–II–III. Szerk. Király István Szabolcs. *SMK* 14. 2004.
- KOREK 1968.
József Korek: Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján–Pécskö. *ActaArchHung* 20. 1968. 37–58.
- KOREK 1986.
József Korek: The Grave of an Artisan in the Copper Age Cemetery at Budakalász. In: Papers for the International conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin. Ed. Katalin T. Biró. Budapest – Sümeg 1986. 317–323.
- KOREK ET AL. 1951.
Korek József – Nemeskéri János – Bökönyi Sándor – Meznerics Imre – Szepesi Klára: A badeni kultúra temetője Alsónémedin. *MTAK* I: 1. 1951. 41–104.
- KOVÁCH 1898.
Kovách Albert: Szelevény–vadási virágcserep. *ArchÉrt* 18. 1898. 137., 157.
- KOVÁCS 2002.
B. Kovács István: A Méhi Istentriász és népe. Gömör–Kishont az Őskorban (I.). Rimaszombat 2002.
- KÖNINGER ET AL. 2001.
Joachim Königer – Martin Kolb – Helmut Schlichtherle: Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodensiedlungen des Südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihre mögliche Rolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikums. In: Cernavodă III. – Boleráz – Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg. Petre Roman – Sauana Diamandi. Symposium Mangalia/Neptun, 18–24. Oktober 1999. *Studia Danubiana*, ser. Symposia 2. București 2001. 641–672.
- KRUK–MILISAUSKAS 1991.
Janusz Kruk – Sarunas Milisauskas: Utilization of cattle for traction during the later Neolithic in southeastern Poland. *Antiquity* 65. 1991. 561–566.
- KUHRT 2005.
Amelie Kuhrt: Az ókori Közel-Kelet. *Studia Orientalia* 4. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba 2005.
- KUNA 1981.
Martin Kuna: Zur neolitischen und äneolitischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens. *GCB* 19. 1981. 13–83.
- LEITNER 2000.
Walter Leitner: Ötzi – The Man in the Ice. In: Gods and Heroes of Bronze Age Europa. The roots of Odysseus. 25th Council of Europe Art Exhibition, Germany 2000.

LENNEIS ET AL. 1999.

Eva Lenneis – Christine Neugebauer-Maresch – Elisabeth Ruttkay: Jungsteinzeit im Osten Österreich. St-Pölten – Vienne 1999.²

LIVI-BACCI 1999.

Massimo Livi-Bacci: A világ népességének rövid története. Osiris könyvtár 1999.

LOZUK 1990.

Jasna Lozuk: A question of the Metallurgy of Baden group on the site Saloš–Donja Vrba near Slawonski Brod. In: Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe. Ed. Boyan Jovanović. Monographs no. 27. Arch. Institute Beograd, Beograd 1990. 55–58.

MAGNY 2004.

Michel Magny: Holocene climate variability as reflected by mid-European lake-level fluctuations and its probable impact on prehistoric human settlements. *INQUA Quaternary International* 113. Issue 1. 2004. 65–79.

MAGNY–HAAS 2004.

Michel Magny – Jean Nicholas Haas: A major widespread climatic change around 5300 cal yr. BP at the time of the Alpine Iceman. *Journal of Quaternary Science* 2004, 19:5, 423–430.

MAKKAY 1963.

Makkay János: Adatok a péceli (badeni) kultúra népe vallásos elképzeléseihez. [Data to the religions beliefs of the Pécel (Baden) culture.] *ArchÉrt* 90. 1963. 3–17.

MAKKAY 1982.

Makkay János: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Akadémiai kiadó, Budapest 1982.

MAKKAY 1987.

János Makkay: Archaeological Examples of Gold-Masked Statue and Mace. *Orientalia* 56. 1987. 69–73.

MAKKAY 2003.

Makkay János: Ősrégészeti kutatások Magyarországon az utóbbi években. Az újkőkor és a rézkor. [Prehistoric archaeology in Hungary in recent years. The Neolithic and Copper Ages.] *NyJAMÉ* XLV. 2003. 27–63.

MARAN 1998.

Joseph Maran: Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Ein Neubewertung eines alten Forschungsproblems. *Germania* 76. 1998. 497–525.

MATTHIAS 1976.

Werner Matthias: Die Salzproduction – ein bedeutender Faktor in der Wirtschaft der früh-bronzezeitlichen Bevölkerung an der mittleren Saale. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 60. 1976. 373–394.

MAUSS 2000.

Marcel Mauss: Szociológia és antropológia. Osiris Kiadó, Budapest 2000.

MENSCH 1998.

Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. – Man and Environment in Bronze Age Europa. Hrsg. Bernhard Hänsel. Abschlusstagung der Kampagne des Europa rates: Die Bronzezeit: das erste goldene Zeitalter Europas an der Freie Universität Berlin, 17–19 März, 1997; Kiel 1998.

MONTESQUIEU

Charles L. de S. Montesquieu: A törvények szelleméről. I-II. Akadémia kiadó, Budapest 1962.

MOUCHA 1960.

Václav Moucha: Příspěvek k datování Velvarského hrobu. [Beitrag zur Datierung der Grabes Velvary.] *AR* XII. 1960. 465–476., 497–498.

MRE 2003.

Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerk. Visy Zsolt. Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest 2003.

MRT 1.

Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Magyarország régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

MUSEUM

Museum of Anatolian Civilizations. [Anadolu Medenîyetleri müzesi.] Akbank' in 31. yili isin bir kültür hizmeti. Ed. Raci Temizer. Ankara é.n.

MYLONAS 1961.

George E. Mylonas: Eleusis and the Eleusinian Mysteries. Princeton, New Jersey 1961.

NEVIZÁNSKY 1985.

Gabriel Nevizánsky: Grabfunde und Überbauerscheinungen der Träger der Badener Kultur im zentralen Gebiet des Karpatenbeckens. [Могильный инвентарь и надстрочные явления населения баденской культуры центральной части Карпатской котловины.] *SlovArch* 33.: 2. 1985. 249–272.

NEVIZÁNSKY 2000.

Gabriel Nevizánsky: Pseudokernoi aus Stránska. [Pseudokernosy zo Stránskej.] *SlovArch* 48.: 2. 2000. 27–36.

NEVIZÁNSKY 2001.

Gabriel Nevizánsky: Delené misy Badenskej Kultury. [Zweiteilige Schüssel der Badener Kultur.] *Pravěk Suppl.* 8. 2001. 311–324.

NEVIZÁNSKY 2002.

Gabriel Nevizánsky: Antropomorfne a gynekomorfne nádoby badenskej kultúry z územia Karpatskej kotliny. [Anthropomorphe und gynekomorphe Gefäße der Badener Kultur aus Gebiet des Karpatenbeckens.] *SlovArch* 50.: 1. 2002. 79–98.

PARKINSON 2002.

The Archaeology of Tribal Societies. Ed. William A. Parkinson. Monographs in Prehistory Archeology ser 15. Oxbow books, Ann Arbor, MI. 2002.

PATAY 1999.

Patay Pál: A badeni kultúra ózd–pilinyi csoportjának magaslati telepei. [Höhensiedlungen der spätbadener Ózd–Piliny-Gruppe.] *HOMÉ* 37. 1999. 45–57.

PAVELČIK 1979.

Jiří Pavelčík: Depot měděných šperků z Hlinska u Lipníku n./Beč [Hortfund des Kupferschmucks aus Hlinsko bei Lipník a.d. Bečva., Клад медных украшений из Глинска у Липника н./Беч.] *PA* LXX: 2. 1979. 319–339.

PETRASCH 1984.

Jörg Petrasch: Die absolute Datierung der Badener Kultur aus der Sicht des süddeutschen Jungneolithikums. *Germania* 62: 2. 1984. 269–287.

POLÁNYI 1976.

Polányi Károly: Az archaikus társadalom és az archaikus szemlélet. Gondolat Kiadó, Budapest 1976.

RENFREW 1972.

Colin Renfrew: The Emergence of Civilisation: the Cyclades and the Aegean in the third millenium BC. Methuen Publishing Ltd., London 1972.

REZI-KATÓ 2001.

Rezi-Kató Gábor: Adalékok a középső rézkor hitvilágához. [Contributions to our Perception of the Beliefs in the Middle Copper Age.] *MŰMOΣ* 1. 2001. 119–128.

SÁRKÁNY 1998.

Sárkány Mihály: A közösségek közötti csere. Magyar Etnológia 2. 1998. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest 1998.

SERVICE–SAHLINS–WOLF 1973.

Elman R. Service – Marshall D. Sahlins – Eric Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok. Kosuth Kiadó, Budapest 1973.

SHERRATT 1981.

Andrew Sherratt: Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution. In: Pattern of the Past. Studies in honour of David Clarke. Eds. Ian Hodder – Glynn Isaac – Normann Hammond. Cambridge 1981. 261–306.

SHERRATT 1983.

Andrew Sherratt: The secondary exploitation of animals in the Old World. *World Archaeology* 15:1 1983. 90–104.

SHERRATT 2004.

Andrew Sherratt: Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives. Princeton Univ. Press, Edinburgh 2004.

SOMOGYI 2004.

Somogyi Krisztina: Előzetes jelentés a Kaposvár – 61-es elkerülő út 29. számú lelőhelyén, Kaposújlak–Várdomb-dűlőben 2002-ben végzett megelőző feltárásról. [Preliminary report on the preceding excavation of site number 27. of the Route 61. encircling Kaposvár.] *SMK* 16. 2004. 165–178.

SOPRONI 1954.

Soproni Sándor: A budakalászi kocsi. *FA* 6. 1954. 29–36.

SÓFALVI 2004.

Sófalvi András: Balatonlelle–Országúti-dűlő és Balatonlelle–Felső-Gamász. In: HONTI ET AL. 2002. *SMK* 16. 2004. 18–23.

SÜMEGHY 1958.

Sümeghy Vera: Egy thessaliai bronzérem és a budakalászi kocsiedény. [Une médaille de bronze thessaliene et le char d’amphore de Budakalász.] *NK* LVI–LVII. 1957–1958. (1958) 3–8., 71.

SÜMEGI ET AL. 2004.

Sümegi Pál – Bodor Elvira – Juhász Imola – Hunyadfalvi Zoltán – Molnár Sándor – Herbich Katalin – Szegvári Gabriella – Imre Marianna – Tímár Gábor: A Balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása. *MŰMOΣ* III. 2004. 399–420.

TOČÍK 1987.

Anton Točík: Beitrag zur Frage der befestigten und Höhensiedlungen im mittleren und späten Äneolithikum in der Slowakei. *ŠtZ* 23. 1987. 5–26.

- TORMA 1973.
István Torma: Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Ed. Bohuslav Chropovský. Bratislava 1973. 483–512.
- TURNER 2002.
Victor Turner: A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások. Osiris könyvtár, Budapest 2002.
- VENCL 2004.
Slavomil Vencl: Stone Age warfare. In: CARMAN–HARDING 2004. 57–73.
- VIRÁG 1999.
Virág Zsuzsanna: A badeni kultúra rézleletei Sármellék–Égenföldről. [Die Kupferfunde der Badener Kultur in Sármellék–Égenfeld.] *Zalai Múzeum* 9. 1999. 33–54.
- VIRÁG 2004.
M. Virág Zsuzsanna: Településtörténeti és kronológiai kutatások a Dunántúlon és Budapest környékén a középső rézkor első felében. PhD. disszertáció, Budapest 2004.
- VOČEDOLSKI 2000.
Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar. The Vučedol Orion and the Oldest European Calendar. Ed. Alexander Durman. Zagreb 2000.
- WILD ET AL. 2001.
Eva Maria Wild – Peter Stadler – Mária Bondár – Susanna Draxler – Herwig Friesinger – Walter Kutschera – Alfred Priller – Werner Rom – Elisabeth Ruttkay – Peter Steier: New chronological frame for the young neolithic Baden culture in Central Europe (4th Millennium BC). *Radiocarbon* 43. 2001. 1057–1064.
- WILLVONSEDER 1937.
Kurt Willvonseder: Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich. *WPZ* 24. 1937. 15–28.
- ZÁPOTOCKY 2000.
Milan Zápotočky: Cimburk und die Höhensiedlungen des frühen und älteren Äneolithikums in Böhmen. *PA Suppl.* 12. Prague 2000.
- ZOFFMANN 2004.
K. Zoffmann Zsuzsa: A Badeni népesség Balatonöszöd lelőhelyéről való ismertetése. [Anthropological Study on the Baden Population of the Balatonöszöd Site] *SMK* 16. 2004. 111–125.

HORVÁTH Tünde

Magyar Tudományos Akadémia
Régészeti Intézet
H-1014 Budapest
Úri u. 49.
e-mail: valdemar@archeo.mta.hu

About Baden Culture – an irregular approach

Using an irregular approach, we showed the Baden Culture as a disintegrating tribal society that – at some places – was already organised into a co-operating system standing above tribes, but had not reached the level of the chieftains' society. This spectacular development and social transformation was caused by technological innovations (wheel, wagon, yoke, animal draw, plough, wool spinning/weaving), and by the flourishing of the continental trade. The situation of women in the society considerably improved comparing to earlier ages and cultures. The grave-goods showed features characteristic for ranking societies. This period was strongly influenced by violence: leaders tried to compensate social tensions with spectacular and rich communal bloody (animal, human) sacrifices integrated into the frames of religion and world of beliefs. The number of these phenomena gradually grew, but despite of this they did not bring success.

Translated by Valéria Kulcsár

Tünde HORVÁTH

Hungarian Academy of Science

Institut of Archaeology

Budapest

H-1250 Pf. 14.

e-mail: valdemar@archo.mta.hu